

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Rosemarie Radomski 1930–2006

2006. március 6-án hosszú, súlyos betegség után elhunyt Rosemarie Radomski. Ez a név szakmánkban egyet jelent az osztyák helynévkutatással, de felidézi ugyanakkor Wolfgang Steinitz tanítványi körét is, melyhez az elhunyt is kötődött, bár hosszú évtizedeken keresztül az egyik legszigorúbban őrzött országhatár választotta el azoktól, akikkel együtt kezdte pályáját az 1950-es években. Mivel én sajnos nem kerültem vele személyes ismeretségbe, a nekrológ írásához korábbi kollégája, Gert Sauer professzor bocsátotta rendelkezésemre életrajzi adatait, amit ezúton is hálásan köszönök. Gert Sauer, aki kortársa, diáktársa, rövid ideig munkatársa és élete végéig jó barátja volt az elhunytnak, szintén megemlékezett róla a *Finnisch-ugrische Forschungen* 2006. évi számában (FUF 59: 269–272).

Rosemarie Radomski (leánykori nevén Brachwitz) 1930. szeptember 23-án született a brandenburgi Treuenbrietzenben. Apja tanár és helytörténész volt, ő alapította 1936-ban a treuenbrietzeni helytörténeti múzeumot. Az 1952–1956 közötti időben Rosemarie Brachwitz a berlini Humboldt Egyetemen tanult Steinitz professzor tanítványaként, s ez meghatározta további pályáját. Diplomamunkájának témájául az osztyák helyneveket választotta, s az onomasztika egész életében fontos területe volt kutatásainak.

Az egyetem elvégzése után, 1956 és 1960 között a Humboldt Egyetem Finnugor Intézetének volt a munkatársa. A könyvtári munka mellett részt vett Steinitz nagyszabású vállalkozásának, az osztyák nyelvjárási és etimológiai szótárnak (*Dialektologisches und Etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache [= DEWOS]* 1966–1993) előkészítő munkálataiban.

Rosemarie Radomski 1960-ban, férjhezmenetele után átköltözött a Német Szövetségi Köztársaságba. Előbb Dél-Németországban, a francia és a svájci határ közelében lévő Freiburg im Breisgau városában élt, 1967-ben pedig az ország északi csücskében, Kielben telepedett le. A kiel Christian Albrecht Egyetem Általános Nyelvészeti és Indogermanisztikai Szemináriumának lett az oktatója, ahonnan 1990-ben vonult nyugdíjba. Általános nyelvészeti és finnugrisztikai előadásokat tartott, s közben folytatta obugrisztikai kutatásait. Doktori disszertációját 1969-ben védte meg (1).¹ Értekezésében a helynevek

¹ A zárójelben közölt számok a bibliográfia megfelelő sorszámú tételére utalnak.

szerkezeti elemzésére helyezte a hangsúlyt. A helynévgyűjtést és -kutatást azonban később sem hagyta abba, erről tanúskodnak közleményei, konferencia-előadásai (1. 2, 3, 10, és 11. tételek). Főműve, a mintegy 3000 szócikket tartalmazó helynévtár 1994-ben jelent meg Münchenben az *Ars Ob-Ugrica* sorozat 11. köteteként (13). Erre a kiadványra utal a DEWOS 14. füzetében található utószó, amely arról tudósít, hogy a szerkesztők eltekintenek az eredeti tervektől, mely szerint a tulajdonnevek jegyzéke külön kapcsolódott volna a szótárhoz. Csak a személyneveket közlik, mert a helynévmonográfia Münchenben fog megjelenni (DEWOS 1663).

Rosemarie Radomski abban az időben végezte kutatásait, amikor nem volt lehetőség helyszíni gyűjtésre. Éppen ezért minden elérhető 17–20. századi nyomtatott és kéziratos forrást átnézett. Szótárakból, útleírásokból, folklórszövegekből, térképekről gyűjtötte anyagát. Kutatómunkáját nagyra értékeli Oroszországban is. A jekatyerinburgi egyetemen, ahol Matvejev professzor kezdeményezésére a legátfogóbb obi-ugor toponimikai kutatás folyik, 2005-ben jelent meg Tatyjana Dmitrijeva majd 600 oldalas monográfiája a Kazim folyó völgyének helyneveiről (Т. Н. Дмитриева: Топонимия бассейна реки Казым. Издательство Уральского Университета, Екатеринбург. 2005). Ennek a műnek a tudománytörténeti bevezetőjében a szerző a legnagyobb elismeréssel emlékezik meg Radomski kutatásairól (Dmitrijeva 2005: 40).

A helynevek egy része szorosan kötődik a hitvilághoz. Gyakran találkozunk szent helyek elnevezéseivel vagy csodás eseményekről, szellemekről elnevezett helyekkel. Így természetesen fordult Radomski érdeklődése a folklór és a mitológia felé is. Másrészt ő még annak a generációnak volt a tagja, amely mindent elolvasott és feldolgozott, ami az osztjásokkal kapcsolatos volt, s ebben a „minden”-ben nagy helyet foglalt el Reguly, Pápay, Patkanov, Karjalainen és Paasonen folklórgyűjtése. A hősénekek helynevei mellett (4, 8) foglalkozott a folklór nyelvének sajátágaival (5, 9, 12, 14), utolsó közleményében pedig az osztják istenségek neveit elemzi (15).

2001-ben a Berlin melletti Potsdamba költözött, ekkor ismét közelebb került volt munkatársaihoz. A munkakapcsolat azonban mindvégig megmaradt közöttük, Radomski részt vett a Steinitz-hagyaték kiadásában is. Az *Ostjakologische Arbeiten III.* kötetében (Texte aus dem Nachlass, Akadémiai Kiadó, Budapest. 1989) egy serkáli és egy obdorszki mese, valamint K. I. Maremjanyin önéletrajzi írása az ő szerkesztésében és jegyzeteivel jelent meg (OA III: 3–29, 131–200, 525–555).

Rosemarie Radomski minden írását a források tisztelete és módszertani következetesség jellemzi, valamint az a törekvés, hogy az adatokat önmagukon túlmutató, szélesebb rendszerekben is elhelyezze. Ez a tágabb összefüggésben való látásmód tette őt szűkebb szakmánk nagykövetévé is a nyelvészek

világában. Közvetlen munkatársai általános nyelvészek és indogermanisták voltak, s a fórumokon, ahol megjelent, nem ritkán ő volt az egyetlen finnugrista. A szélesebb nyelvésztársadalom az ő munkássága révén értesült szakterületünk részeredményeiről. Amikor életművét értékeljük, ezt a szolgálatát is meg kell köszönnünk neki.

Csepregi Márta

Rosemarie Radomski fontosabb finnugrisztikai publikációi

- (1) Ostjakische Ortsnamen. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts Universität zu Kiel. Kiel. 1969. 245 o.
- (2) Die Struktur ostjakischer Toponyme. CIFU III. Pars I. Acta linguistica. Tallinn. 1970. 666–669.
- (3) Dialektvarianten in ostjakischen Ortsnamen. Proceedings of 13-th International Congress of Onomastic Sciences. Kraków. 1978. 275–278.
- (4) Ortsbezeichnungen in ostjakischen Heldenliedern. Seminar für Allgemeine und Indogermanische Sprachwissenschaft, Arbeitsberichte. Heft 2. Kiel. 1980. 153–161.
- (5) Zur Variabilität in der ostjakischen epischen Dichtung. FUM 4 (1980): 177–189.
- (6) László Honti, Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. FUM 6 (1982): 189–194.
- (7) Marianne Sz. Bakró-Nagy: Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen. ÉFOu 16 (1983): 268–273.
- (8) Geographisch-topographische Angaben in ostjakischen Heldenliedern. UAJb NF 5 (1985): 1–29.
- (9) Zur Interdependenz von Leben und Erzählen. In: Pieper, Ursula – Stickel, Gerhard (eds): *Studia Linguistica Diachronica et Synchronica*. Werner Winter Sexagenario Anno MCMLXXXIII, Mouton de Gruyter, Berlin. 1985. 697–708.
- (10) Überlegungen zu nordostjakischen *χορη*. FUM 10 (1986): 329–337.
- (11) Spuren ostjakischer Ortsnamen im westsibirischen Industriegebiet. FUM 12–13 (1988–1989): 163–170.
- (12) Zum Parallelismus im Ostjakischen. Brigitte Schulze *Der Wortparallelismus als ein Stilmittel der (nord-)ostjakischen Volksdichtung*. *Studia Uralo-Altaica* 29. FUF 49 (1990): 269–273.
- (13) Ortsnamen des Ostjakischen Wohngebietes. Zusammengestellt und bearbeitet von R. Radomski. *Ars Ob-Ugrica*, Band 11. *Congregatio Ob-Ugrica*, München, 1994.
- (14) Anfang und Ende in ostjakischen Märchen. UAJb NF 15 (1997–1998): 64–89.

- (15) Merkmale ostjakischer Geisternamen. In: Helinski, Eugen – Widmer, Anna (Hrsg.), *Wuša, wuša – Sei gegrüßt! Beiträge zur Finnougristik zu Ehren von Gert Sauer* dargebracht zu seinem siebzigsten Geburtstag. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 57. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2002. 251–270.

Kaisa Häkkinen: Linnun nimi

Kustannusosakeyhtiö Teos, Helsinki. 2004. 416 o.

Az uráli nyelvek szókészletének kutatásában mindig központi szerepük volt az állat- és növényneveknek. Ez a szócsoport a nyelvek jelentős részében a szókészlet legrégebb rétegeihez tartozik, hiszen a nyelvek korai állapota idején a nyelv beszélői szoros kapcsolatban álltak a természettel, s így szükség volt a természeti jelenségek, állatok, növények minél pontosabb megnevezésére. Bár a lakóhely-változtatások óhatatlanul magukkal vonták egyes állat- és növénynevek eltűnését és a megmaradottak jelentésváltozását, mégis a népi elnevezések jelentős része ősi korokból eredeztethető. Különösen igaz ez a kisebb finnugor (uráli) népek nyelvében, hiszen e népek még nem is olyan régen természetközeli életmódot folytattak, egyesek folytatnak ma is, így tehát elevebben élhettek köreikben olyan szavak, amelyek a már jóval korábban a földművelő-állattenyésztő életmódra áttért magyarok, finnek vagy észtek nyelvéből könnyen kikophattak. Ugyanakkor e három utóbbi nép madár- és általában állatnevei is nagy fontossággal bírnak, így az állat- és növénynevekre nagy súlyt fektettek az eddigi etimológiai kutatások. Monografikus feldolgozásra azonban még – néhány kivételtől eltekintve – nem került sor. Az uráli nyelvek állat- és növénynevei közül a magyar madárnevekről Kiss Jenő (*Magyar madárnevek. Az európai madarak elnevezései. Budapest, 1984, ill. A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. Budapest. 1985*), az észt madárnevekről Mart Mäger (*Eesti linnunimetused. Tallinn. 1967, ill. Linnud rahvas meeles ja keeles. Tallinn. 1994*) jelentetett meg monográfiát. A kisebb finnugor nyelvek állatnevei közül leginkább a zürjén állatneveket kutatták, ezekről ugyanis két monográfia jelent meg: Anu Reet Hausenberg (*Названия животных в коми языке. Сравнительно-исторический анализ, Таллинн. 1972*), ill. Reingert Broicher-Schmidt (*Struktur, Semantik und Dialektographie syrjänischer Tiernamen. München. 1975*) tollából. Külön szótár jelent meg 1994-ben a votják nyelv biológiai szakszókincséről is *Биологической нимкылийосын кылбугор – Словарь биологических терминов* címen. A téma kutatója Sz. V. Szokolov, aki több rész tanulmányt is közreadott a votják madárnevek rendszeréről,

kialakulási típusairól, valamint a tabunevekről. Az obi-ugor állatnevek közül a prémes állatok neveit Kálmán Béla dolgozta fel (Obi-ugor állatnevek. Budapest, 1938.). A lapp növényneveket Máté József, a madár-neveket a recenzens gyűjtötte össze és rendszerezte (egyelőre mindkettő kézirat-ban van csak meg).

A finn nyelv madárneveinek korábban nem volt részletes feldolgozása, bár résztanulmányok erről a témáról is készültek. Nyelvészeti szempontból talán a leg-fontosabb H. Suolahti cikke, a Lintujen nimityksiä suomen kielessä (Vir. 1906: 138–142). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a nyelvészeti szempontú feldolgozások csekély száma mellett ornitológiailag talán a leggazdagabb irodalmú finnugor nyelv a finn.

Az etimológusként, nyelvtörténészként eddig is kiemelkedőt alkotó Kaisa Häkkinen több mint 400 oldalas, színes képekkel illusztrált, így a szemet is gyönyörködtető könyvével tehát hiánypótlásra vállalkozott, amikor megjelentette a finn madárnevekről szóló monográfiáját. A kötet két főbb részre oszlik: az első rész a finn madárnevek kialakulásának és fejlődésének rendjében tárgyalja az ornitológiai nomenklatúrát, míg a második a történeti madár-névjegyzéket tartalmazza.

Az első fejezet (Linnunnimien tarpeellisuus ja tehtävät) bizonyos általános alapelveket mutat be, mint pl. a nevek típusait, a névanyag felépítését stb. A második fejezet az írásbeliség előtt kialakult neveket ismerteti, ezen belül külön alfejezet szól az alapnyelvi és a korai jövevényszavakról, valamint itt találjuk meg az ebbe a korai rétegbe tartozó madárnevek formájáról és a névadás motivációjáról szóló – igaz, mindössze kétoldali – elemző részt is.

A második fejezet a 17. századi forrásokban található névanyagot veszi görcső alá, Agricola ábécéskönyvétől a szótárakig, a következő fejezetben a 18. századból ismert nevek kerülnek sorra, míg a negyedik fejezet a 19. században megkezdődött tudományos alapú névadás történetével foglalkozik. Újabb rész szól az első „valódi” finn nyelvű madárkönyvekről, ezután található meg a 20. század során történt terminológiai újítások során keletkezett neveket, míg az utolsó történeti fejezet az 1992-es újdonságot, a világ teljes ornitológiai nomenklatúrájának finn nyelvre adaptálását mutatja be. Az első részt tartalmilag a finn madárnevek fejlődésének összegzése zárja.

Érdekes módon még az első rész végén, nem pedig a második elején helyezte el a szerző a második rész összeállításának elvi alapjait tartalmazó részt: itt ismerhetjük meg a történeti madár-névjegyzék forrásait, az írásmóddal kapcsolatos tudnivalókat, a jelentésmegadás rendszerét, a szinonim nevekre vonatkozó információkat.

Maga a második rész a biológiában szokásos rendszertani sorrendben, három hasábra tördelve tartalmazza a madárneveket. (Talán ezért árulják a finn könyvesboltokban a biológiai művek között?) A címszó mindig a mai hivatalos

megnevezés. Minden címszó számmal ellátva, vastagon szedve szerepel; alatta az előfordulásokat találhatjuk kronológiai sorrendben, külön sorokban, az eredeti forrásban szereplő jelentéssel együtt. A szójegyzék összesen 427 + 4 szócikket tartalmaz; az utolsó négy a Häkkinen által ML rövidítéssel ellátott és marginálisnak tekintett (vagyis Finnországban nem honos) fajokat jelenti.

A szójegyzékben szereplő finn madárneveket a kötet végén ábécérendben is megtaláljuk, ezek, bár nem számoltam össze, kb. 3500 szót tesznek ki. A feldolgozott anyag tehát óriási, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy a mutatóban természetesen nem szerepelnek az egzotikus madarak nevei, melyeket ha nem is részletesen, de ismertet a szerző az első részben.

Kaisa Häkkinen madárnévkönyve nemcsak hiánypótló, de úttörő mű is. Módszerében részben eltér az eddigi hasonló témájú nyelvészeti feldolgozásoktól, köszönhetően többek között annak is, hogy a finn madárnevek összegyűjtéséhez jól használható történeti források is rendelkezésre álltak. Mivel a monográfia kimondottan a finn irodalmi nyelvben fellelhető madárneveket mutatja be, így természetesen hiányoznak belőle a mai nyelvjárási alakok. Ezekkel bővítve a madárnévanyag jóval nagyobb lenne, ám a rendszerezésben komoly gondok jelentkezhetnek volna. A finnugrista azonban mégis hiányolja ezeket a neveket, hiszen gyakran a nyelvjárásokban őrződtek meg olyan alakok, melyek a történeti-összehasonlító nyelvészet számára igencsak fontosak lehetnek. Ugyanígy hiányolhatjuk az alapnyelvi eredetű és jövevényszavak esetében a rokon nyelvek és az átdó nyelvek adatait: a szerző megelégszik a nyelvek felsorolásával. Így tehát a történeti rész adósnak marad a nevek teljes etimológiájával, igaz ugyan, hogy aki erre kíváncsi, megtalálhatja ezeket a különböző etimológiai szótárakban (SKES, SSA, UEW stb.). Ha a mutatók közé a recenzens felvenne még egy viszonylag csekély terjedelmet igénylő részt, mégpedig a latin nevek ábécérendbe szedett, az azonos jelentésű nevekre történő hivatkozásokkal bővített jegyzékét: ez nem lenne több 6–8 oldalnál, s nagyban megkönnyítené a keresést.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy Kaisa Häkkinen a tőle megszokott alaposággal, filológiai pontossággal állította össze a finn irodalmi nyelv madárneveiről szóló munkáját, remélhetőleg újabb lendületet adva ezzel a további kutatásoknak is. Elsősorban a minden bizonnyal gazdag finn dialektológiai adatok feldolgozását várjuk akár az ismertett mű szerzőjétől, akár a finn nyelvjárás tan vagy szókincstan jeles művelőitől. Ha az új mű megjelenésében esetleg nem is lesz olyan impozáns, díszes, mint a jelen kötet, a nyelvészek bizonyára lelkesen fogják fogadni azt is.

Michael Geisler: Vokal-Null-Alternation, Synkope und Akzent in den permischen Sprachen

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 68.
Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2005. 320 o.

Michael Geisler widmet sich einem Thema, das Uneingeweihten als kleines Detail in der Phonotaxe der permischen Sprachen erscheinen mag, nämlich der Vokal-Null-Alternation. Bereits aus der Einleitung geht hervor, daß es sich um eine zentrale Erscheinung handelt und daß Geisler sie aus einem möglichst breiten Blickwinkel betrachten will. Die Vokal-Null-Alternation ist in den permischen Sprachen ein höchst frequentes Phänomen, das mit der Entwicklung des Vokalismus und der Akzentverhältnisse in der nichtersten Silbe und mit der Etymologie in Verbindung steht. Die Verfahren, deren sich Geisler bedient, reichen von der historisch-vergleichenden Methode u.a. zur autosegmentalen Phonologie und zur Optimalitätstheorie. Die phonologischen Methoden werden in keiner Weise erläutert, Geisler geht davon aus, daß sie ebenso bekannt sind wie die traditionelle historisch-komparativistische Methode. Bei Einzelfragen verwendet er auch zahlreiche andere Theorien, von der *constraint*-basierten Phonologie bis zur Semiotik. Als Material hat Geisler sowohl den Dialekt als auch die Schriftsprache gewählt, der Wortschatz ist wissenschaftlichen Dialektwörterbüchern und zweisprachigen Wörterbüchern der Schriftsprachen entnommen. Darüberhinaus hat der Verfasser alle in den Jahren 1966–2003 erstellten Dialektmonographien über die Komi-Dialekte durchgearbeitet. Die Einleitung enthält auch eine Darstellung der Dialekte der permischen Sprachen, was durchaus angebracht ist, da die Analyse sich bis zur Ebene der Mundarten erstreckt. Sowohl das Korpus als auch das methodische Spektrum sind also erstklassig.

Im ersten Hauptkapitel stellt Geisler alle morphonologischen Erscheinungen in den permischen Sprachen kurz vor, darunter auch die Vokal-Null-Alternation und die gesamte Entwicklung des Vokalismus der nichtersten Silben. Das als typologischer Vergleich konzipierte Kapitel über die Vokal-Null-Alternation in den anderen finnisch-ugrischen und den indogermanischen Sprachen erscheint in seiner Oberflächlichkeit überflüssig. Voraussetzung für die Analyse ist die Kenntnis der Wortgeschichte, d.h. man muß wissen, ob Vokal oder Schwund ursprünglich ist. Deshalb hat Geisler etymologisch unklare Fälle ausgeklammert. Die Vokal-Null-Alternation tritt in der zweiten Silbe auf, die offen sein muß, z.B. udm. *kijed* 'Dünger' ~ *kijdo* 'gedüngt', k. *pides* 'Boden' ~ *pidsal* 'einen

Boden einsetzen'. Meist ist auch die erste Silbe des Wortes, also die der Vokal-Null-Alternation vorhergehende Silbe, offen; im Udmurtischen ist die Anzahl der vorhergehenden geschlossenen Silben deutlich größer als im Komi. Auch hinsichtlich der Silbe, die eine Alternation enthält, ist ein deutlicher Unterschied zwischen den Sprachen zu beobachten, denn im Komi ist die Alternation nur in zweiter Silbe möglich, während sie im Udmurtischen, wenngleich selten, auch in der ersten und dritten Silbe auftreten kann. Im Prinzip können alle Vokale der zweiten Silbe alternieren, doch gibt es große Frequenzunterschiede; am häufigsten unterliegt in beiden Sprachen das *i* der Alternation. Geisler vergleicht die Frequenz der alternierenden Vokale mit derjenigen aller Vokale der zweiten Silbe und stellt fest, daß *i* überraschend häufig und *a* ausgesprochen selten vom Wechsel betroffen ist, während *e* im Komi und *i* in beiden Sprachen seltener alternieren als aufgrund ihrer Frequenz zu erwarten wäre.

Es ist charakteristisch für Geislers wissenschaftlichen Ansatz, daß er Statistiken verwendet, wo immer es möglich ist: Alle Phänomene und ihre Erscheinungsdichte wurden gezählt und statistisch ausgewertet. Dies macht die Untersuchung vertrauenswürdig, insbesondere angesichts der begrenzten Anzahl der behandelten Wörter. Zur Veranschaulichung der Alternation verwendet Geisler aus der CV- und der metrischen Phonologie übernommene Diagramme, die stellenweise ausgesprochen schwer lesbar (und deshalb wenig anschaulich) sind — glücklicherweise erläutert er ihren Inhalt meist auch verbal.

Geisler weist nach, daß die Alternation bedeutend häufiger vor Ableitungssuffixen als vor Flexionssuffixen auftritt (im Udmurtischen ist die Relation 11 % – 88 %, im Komi 13 % – 86 %). Er geht sämtliche Suffixe durch, vor denen die Alternation stattfindet. Diese Liste ist wertvoll für alle, die sich für die Phonotaxe der finnisch-ugrischen Sprachen interessieren. Für überflüssig halte ich die detaillierte Klärung der Semantik einiger Verbalableitungssuffixe (z.B. S. 52): Zum größten Teil handelt es sich um sog. strukturelle Ableitungssuffixe, die ihre Bedeutung erst bei der Verbindung mit dem Wortkern erhalten, weshalb die Aufgliederung ihrer zahlreichen Bedeutungen unnötig ist (vor allem in einer Untersuchung, deren Schwerpunkt auf anderem Gebiet liegt). Geisler führt auch die wenigen Komposita an, bei denen im angegliederten Wortstamm Vokal-Null-Alternation auftritt. Nach der Darstellung der auf die Alternation folgenden Morpheme geht er alle Flexionsendungen und Suffixe durch, in denen Alternation begegnet. Diese ist ja nur in unselbständigen Morphemen möglich — freilich können vor allem die Ableitungssuffixe in der Regel nur historisch rekonstruiert werden, da sie in der heutigen Sprache nicht mehr produktiv sind. Am Ende des Kapitels werden alle der Alternation unterliegenden unselbständigen Morpheme mit der jeweiligen Anzahl der Belege in einer Tabelle angeführt.

Nachdem er im 2. Hauptkapitel die Voraussetzungen für das Auftreten von Alternation dargelegt hat, befaßt sich Geisler im 3. Kapitel mit der Geschichte dieses Phänomens. Zunächst muß zwischen Anaptyxe und Synkope unterschieden werden. Bei der Anaptyxe ist die vokallose Nullform primär, und in die Mitte ihrer Konsonantverbindung schiebt sich in einigen Fällen ein Vokal (-CC > -CVC). In synkopierenden Fällen ist die einen Vokal enthaltende Vollform die ursprüngliche; ihr Vokal schwindet, wenn ihr ein neues Morphem angefügt wird. Zur Feststellung von Anaptyxe und Synkope muß man die Etymologie des betreffenden Wortes und seine Entsprechungen in den anderen finnisch-ugrischen Sprachen kennen, um daraus erschließen zu können, zu welchem Typ die ursprüngliche Form gehört. Um die Beziehung zwischen diesen beiden Erscheinungen zu veranschaulichen, beschreibt Geisler die Stammbildung im Ungarischen, bei der beide Typen vorkommen. Danach betrachtet er alle die Anaptyxe vertretenden Konsonantenverbindungen und ihre Alternationsverhältnisse, untersucht ihre Entstehung und Geschichte und stellt für jeden Fall Regeln auf (A1–A12). Ein Teil der Fälle ist durch Schwund des auslautenden Vokals entstanden, ein Teil bei der Vereinfachung von Konsonantenverbindungen. Andererseits kann sich in eine Konsonantenverbindung, die am Wortauslaut verblieben ist, ein Sprossvokal drängen, der also Anaptyxe repräsentiert. Geisler behandelt alle Konsonantenverbindungen – vor allem die auslautenden – möglichst ausführlich, bevor er auf die eigentlichen Anaptyxe-Fälle zu sprechen kommt, die er dann unter dem Aspekt der Qualität des alternierenden Vokals betrachtet. Im Urpermischen begegnet Anaptyxe nur zwischen zwei stimmhaften Konsonanten. In der zweiten Silbe konnten im Urpermischen nur *a*, *e* und *i* auftreten, und bei der Anaptyxe kamen von diesen nur *e* und *i* in Betracht, wobei die Wahl vom Vokal der ersten Silbe und von der Qualität des zweiten Glieds der Konsonantenverbindung abhing (geschlossener Vokal in erster Silbe → *i*, mittlerer oder offener Vokal → *e*). Hier ist also eine Vokalharmonie nach Öffnungsgrad zu erkennen, die nur durch *r* als zweites Glied der Konsonantenverbindung durchbrochen wird (dann ist der Sprossvokal *i*). In Wörtern, die jünger sind als das Urpermische, ist der Sproßvokal immer *i*. Auch alle möglichen Ausnahmen von dieser Regel führt Geisler an.

Weitaus häufiger als Anaptyxe ist Synkope (-CVC > -CC) der Grund für die Vokal-Null-Alternation. Nach Geislers Ansicht folgt die Synkope einem prosodischen Grundmuster (Template), das u.a. beinhaltet, daß der Vokal nur in offener Silbe schwinden kann, der im allgemeinen eine weitere offene Silbe vorangeht. Für das Komi und das Udmurtische gelten zudem Zusatzregeln (insgesamt gibt es vier Regeln des prosodischen Templates: T1–T4). Die eigentlichen Synkoperegeln (S1–S11) wechseln in verschiedenen Stadien der Geschichte der permischen Sprachen. Im frühen Urpermischen wurde der Vokal

unabhängig von seiner Qualität immer synkopiert, wenn er in der letzten von zwei aufeinanderfolgenden offenen Silben stand (S1). Bereits im Urpermischen, aber auch im Urkomi und Urdmurtischen trat bei den o.a. Voraussetzungen ein Schwund des haplogischen geschlossenen Vokals ein (S2), sofern sowohl der Vokal der ersten als auch der zweiten Silbe geschlossen war und in der dritten Silbe ein Suffix mit mittlerem oder offenem Vokal stand (im allgemeinen Kasusendung oder Possessivsuffix). Der dritte Synkopetyp, der bereits im Urpermischen wirksam wurde, war der Schwund des geschlossenen oder mittleren Vokals in der zweiten offenen Silbe, falls dieser eine Silbe mit offenem Vokal folgte (z.B. das Verbalableitungssuffix *al*) (S3).

Die restlichen Synkoperegeln betreffen die einzelnen permischen Sprachen, sind also später entstanden. S3 begegnet fast unverändert auch während der Sonderentwicklung des Udmurtischen (S4). Später, nach der Verschiebung des Akzents auf die letzte Silbe, konnte der +enge Vokal der zweiten Silbe im Udmurtischen synkopiert werden (S5). Anders als im Komi konnte im Udmurtischen auch der Vokal der ersten Silbe schwinden, wenn er zwischen Klusil und Liquida stand (S6); hierfür gibt es überraschend viele Belege, rund dreißig, doch die Synkope tritt dialektal auf, nicht systematisch im gesamten Sprachgebiet. Bereits im Urdmurtischen ist auch die sog. *o*-Haplologie zu beobachten, d.h. der Schwund des *o*, wenn in der vorhergehenden Silbe ein *o* steht (S7); dieser Wandel wird auch in alten russischen Lehnwörtern sichtbar. Im Udmurtischen kann die Synkope auch den dritten geschlossenen, illabialen Vokal dreisilbiger Wörter betreffen, wenn ein Ableitungssuffix folgt (es gibt nur ein halbes Dutzend Fälle) (S8).

Im Urkomi erstreckte sich die Synkope auch auf das *a*, das im Urpermischen nicht synkopiert werden konnte. Voraussetzung für den Schwund des Vokals im Urkomi war das Vorhandensein desselben oder eines offeneren Vokals in der folgenden Silbe (sog. Stärkebilanz-Synkope) (S9). S10 enthält in etwa dieselben Voraussetzungen wie S9, begegnet jedoch in den Dialekten des Komi, nicht systematisch im gesamten Sprachgebiet.

Nach der Aufstellung der Synkoperegeln betrachtet Geisler die durch den Schwund des Vokals entstandenen Konsonantenverbindungen und stellt fest, daß sie dem Prinzip der Sonoritätsdispersion (Sonority Dispersion Principle) folgen: Der Vokal schwindet am leichtesten zwischen Konsonanten, die hinsichtlich ihrer Sonorität weit voneinander entfernt sind. Bei den Konsonanten, die infolge des Vokalschwunds zu Nachbarn wurden, sind u.a. unterschiedliche Assimilationen (Stimmhaftigkeit/Palatalisierung/Artikulationsstelle), Vereinfachung dreiteiliger Konsonantenverbindung und Geminatio eingetreten. In einem eigenen Kapitel behandelt Geisler die innerhalb eines selbständigen Morphems

auftretende Synkope, die für Lehnwörter charakteristisch ist, weil nur diese genügend Silben haben, um Synkope innerhalb des Wortstamms zu ermöglichen.

Geisler betrachtet die Semantik der Formen und die darauf anzuwendenden Theorien, die in diesem Fall weitgehend in der Luft hängen. Interessant ist jedoch die Beobachtung, daß in den Fällen, in denen dasselbe Ableitungssuffix sowohl an die einen Vokal enthaltende als auch an die Nullform tritt, so daß zwei verschiedene Ableitungen von zwei Allomorphen desselben Stamms entstehen, die vom längeren Stamm gebildete Ableitung dem Wortkern semantisch näher steht als die vom kurzen Stamm gebildete. Die kürzere Form wurde früher lexikalisiert, und man weiß sie nicht mehr so leicht mit dem Wortkern in Verbindung zu bringen. Aus diesem Grund wird die Ableitung in einem späteren Entwicklungsstadium der Sprache erneut vorgenommen. Der Unterschied zwischen Stammvarianten wurde ja z.B. bei der Bildung von Neologismen im Finnischen bewußt genutzt, doch dasselbe Verfahren scheint also auch spontan aufzutreten.

Die Synkope führt Geisler auch zur Betrachtung des Akzents in den permischen Sprachen. Er unterscheidet in den heutigen permischen Sprachen vier Akzente: a) freier Akzent mit Hang zur Betonung der Prima (Komi-Syrjänisch), b) fester Akzent auf bestimmten Suffixen (Komi-Permjakisch), c) fester Akzent in Abhängigkeit vom Vokalismus des Wortstammes (Ost-Permjakisch, Oni-Dialekt des Komi-Permjakischen), d) fester Akzent auf der Ultima (Udmurtisch). Geisler geht alle Fälle durch, die vom festen Akzent auf der Ultima im Udmurtischen abweichen; da auch die Dialekte einbezogen werden, sind dies recht viele. Nach einer detaillierten Betrachtung des Akzents in allen Dialektgebieten des Komisyränischen erläutert er die beiden Akzenttypen des Komipermjakischen und führt alle betonten Suffixe an. Bei der Behandlung des Akzents wird auch der sog. Evgenij-Text aus dem 14. Jahrhundert berücksichtigt, eine in kyrillischer Schrift aufgezeichnete syrjänische Handschrift, in der der Wortakzent markiert ist. In diesem Text begegnet ein vom heutigen Komi abweichender Akzent: Ein großer Teil der Suffixe ist betont, insbesondere wenn sie den Vokal *a* enthalten. Nach einem Überblick über die Forschungsgeschichte zum Akzent in den permischen Sprachen präsentiert Geisler seine eigene Hypothese. Im Früherpermischen herrschte seiner Ansicht nach das gleiche Akzentsystem wie im Finnischen: Der Hauptakzent lag auf der ersten Silbe, die Nebenakzente auf den folgenden geraden Silben. Dies paßt gut zur Grundregel der Synkope (S1), wonach der zweite – also unbetonte – Vokal des Wortes schwindet. Beim Übergang zum Späterpermischen veränderte sich das Akzentsystem radikal: Der Akzent verschob sich von der ersten Silbe auf die erste einen nicht-geschlossenen Vokal enthaltende Silbe des Wortes. Das System stimmte in seinen wesentlichen Teilen

mit dem des heutigen Ostpermjakischen überein, und dies wird auch in den haplogischen Synkopefällen sichtbar (S2). Im Späturpermischen festigte sich der Akzent auf der ein *a* enthaltenden nichtersten Silbe. Dieser Akzenttyp blieb im Vym-Dialekt des Komisyryänischen und in den komipermjakischen Dialekten relikartig erhalten, und sein Einfluß wird noch sichtbar im Schwund des Vokals der Silbe, die dem (ursprünglich betonten) *a* vorangeht (S3). Alle Akzenttypen der heutigen permischen Sprachen lassen sich vom späturpermischen System ableiten, wenn man das türkische Superstrat des Udmurtischen und den Einfluß der ostseefinnischen Sprachen auf einige Komi-Dialekte berücksichtigt.

Das 4. Kapitel (S. 183–292) enthält alle Wörter mit Vokal-Null-Alternation in Geislers Korpus; sie werden in Wörterbuchform angegeben: Dem Lemma folgen alle Fälle, in denen Alternation auftritt (Flexionssuffixe, Nominal- und Verbalableitungssuffixe, Adverbialableitung). Danach wird die Geschichte des Wortes bis zum Urpermischen dargestellt. Die vorpermische Etymologie wird nur dann angegeben, wenn sie im Hinblick auf die Alternation wesentlich ist. Der Typ der Alternation wird durch Hinweis auf das betr. Lautgesetz (im 3. Kapitel erläutert) angegeben. Dieses Wörterbuch ist jedoch keine Wiederholung des bereits Gesagten: es enthält mehrere Dutzend neue Etymologien (z.B. Komi *janas* 'getrennt, abgesondert' < tshuw., während das Wort von der bisherigen Forschung als uralisch angesehen wurde) und Korrekturen zu (vor allem im UEW vorgeschlagenen) Etymologien (z.B. verbindet Geisler das Komi-Wort *ilis* 'fern, entfernt' – anders als das UEW – mit dem finnisch-ugrischen Stamm **ede*; als ururalische Form des udm. Wortes *joreg* 'schmal, eng' rekonstruiert Geisler **järkä*, das UEW dagegen **järə*). Zum Schluß legt Geisler die von ihm skizzierten Lautgesetze und die wichtigsten Ergebnisse seiner Arbeit zusammenfassend dar.

Geislers Untersuchung über die Vokal-Null-Alternation in den permischen Sprachen zeugt von wissenschaftlicher Reife. Seine Analyse reicht weit über den Ausgangspunkt hinaus bis zur Entwicklung der Akzentverhältnisse in den permischen Sprachen. Die synchrone und die diachrone Perspektive laufen parallel, und die Untersuchung liefert neue Erkenntnisse zu beiden Aspekten. Das vorliegende Werk ist ein wichtiger Meilenstein für alle, die sich mit der Phonologie, Morphologie und Wortbildung in den permischen Sprachen beschäftigen, und bringt die Forschung einen großen Schritt voran.

Sirkka Saarinen

Карпова, Л. Л.: Среднечепецкий диалект удмуртского языка. Образцы речи

Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО РАН, Ижевск. 2005. 581 о.

A tizenkilencedik század végén, a huszadik század elején, az udmurt nyelvjárások kutatásának kezdetén készült munkákból még csak meglehetősen vázlatos képe bontakozik ki az udmurt nyelvjárásoknak: az egyes nyelvjárások csak néhány település nyelve alapján rajzolódnak ki, nem világos, mekkora a kiterjedésük, hol húzódnak az izoglosszák. Alapos nyelvföldrajzi kutatások helyett inkább csak „próba-fúrások”-ról beszélhetünk. Bár a húszas-harmincas években több néprajzi–nyelvjárás-kutató expedíció is gyűjtött nyelvjárás-tani anyagot, ez lényegében a mai napig feldolgozatlan maradt. Az udmurt dialektológiai kutatások az 1970-es évektől lendülnek fel újra, ekkor kezdik részletesen feldolgozni az udmurt nyelvterületet, ekkoriban kezd formálódni az udmurt nyelvjárások mai felosztása. A legjelentősebb szöveggyűjtemények az 1980-as évektől jelennek meg (Материалы по удмуртской диалектологии: Образцы речи. Ижевск. 1981; Образцы речи удмуртского языка. Ижевск. 1982; В. К. Кельмаков: Образцы удмуртской речи: Северное наречие и срединные говоры. Ижевск. 1981; Уб: Образцы удмуртской речи 2: Срединные говоры. Ижевск. 1990). Az egyes területek nyelvének monografikus feldolgozásai (többségükben disszertációk) általában kéziratban maradtak (egyetlen kivétellel: Т. И. Тепляшина: Язык бесермян. Наука, Москва. 1970), kisebb terjedelmű cikkekben azonban meglehetősen nagy anyag gyűlt össze. Az udmurt nyelvjárásokról való ismeretek monografikus összefoglalása В. К. Кельмаков: Краткий курс удмуртской диалектологии (Ижевск. 1998) című munkája (a továbbiakban КК).

Az udmurt nyelvjárásokat ma három fő nyelvjárási régióra (or. *наречие*, udm. *uloskyl*) szokás osztani: északira (az Udmurt Köztársaság – a továbbiakban UK – északi részén, továbbá szigetszerűen a Kirovi Terület egy részén, az UK-tól északnyugatra), délire (az UK déli részén, továbbá több, egymástól nagy távolságra található nyelvjárás-szigeten az UK-tól délre vagy az UK déli részével egy földrajzi szélességen keletre és nyugatra) és beszermánra (az UK északi részén szigetsoportszerűen). Az UK középső részén található nyelvjárások átmenetet képeznek a déli és az északi régió között, nem sorolják őket egyikhez sem, de nem tartják őket számon önálló régióként sem.

Az északi nyelvjárási régiót három nyelvjáráscsoportra (or., udm. *dialekt*) szokás osztani: felső-, közép- és alsó-csepcaira (utóbbihoz tartoznak a Kirovi területen beszélt változatok, az előbbi kettő határa nagyjából az UK észak-déli

felezővonalán húzódik). A csoportok a nevüket a Permi területen eredő, az UK északi részét délkelet-északnyugat irányban átszelő, Kirovnál a Vjatkába torkolló Csepca (udm. Csupcsi) folyó mentén való elhelyezkedésük alapján kapták.

Ljudmila Leonyidovna Karpova, bár maga nem erről a területről származik, munkásságát az északi nyelvjárási régiónak, azon belül is a közép-csepcai nyelvjárás csoportnak szentelte. PhD-fokozatát Észtországban, Tartuban szerezte meg a közép-csepcai nyelvjárás csoport fonetikájáról és morfológiájáról szóló disszertációjával, mely 1997-ben *Фонетика и морфология среднечепецкого диалекта удмуртского языка* (a továbbiakban FM) címen meg is jelent és azóta, mint azt a szerző jelen munkájában meg is jegyzi (19), könyvritkasággá vált. Szintaktikai vizsgálatokra az udmurt nyelvjárásban alig van példa, a nyelvjárás lexikai feldolgozását pedig a szerző egy későbbi kötetben szándékozik megtenni (18). Itt kell azt is megjegyezni, hogy az udmurt nyelvjárásban fonetika címszó alatt szokás tárgyalni – az általunk fonetikaiként ismert jelenségek mellett – azt is, amit a nyugati vagy a magyar nyelvészetben inkább vagy kizárólag fonológiaiként szokás megnevezni. Mivel a két terület határa amúgy sem mindig éles, a továbbiakban megmaradok a kötet eredeti szóhasználata mellett. A most megjelent kötet (a pusztán oldalszámmal megadott hivatkozások erre vonatkoznak) elsősorban szöveggyűjtemény, amelyet egy önmagában is viszonylag nagy terjedelmű (közel negyven oldalas) bevezető nyelvtani vázlat egészít ki. Ez utóbbi lényegében az FM erősen (közel negyedére) rövidített változata. A bevezető tartalmazza a Közép-Csepca településtörténetét és a helyi nyelvjárások kutatásának történetét is, a nyelvtani leírásból azonban hely hiányában sajnos kimaradt néhány igen értékes adat, pl. a példaparadigmák.

A nyelvjárás fonetikai és morfológiai tulajdonságait ismertető nyelvtani vázlat alapos és kielégítő, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy egy szöveggyűjtemény kiegészítésére készült. Csupán néhány megjegyzést tennék a leírtakkal kapcsolatban. (Mivel a leírás az FM-ből származik, ezek a megjegyzések az FM-re is vonatkoznak.)

1. Az udmurt nyelvjárás szerinti Karpova morfológiai tulajdonságnak tekinti, ha egy-egy kötött morféma hangalakja a nyelvjárások között különbséget mutat, még akkor is, ha a különbség egyébként szabályos hangtani különbségből fakad. Például külön említi, hogy az elativus alakja *-yś*, az egressivusé *-yśen* (65), a jelen idő első és második személyű alakjaiban az *-yśk*-szegmentum jelenik meg (szemben a déli nyelvjárások *-iś*, *-iśen*, *-iśk*-alakjaival), holott ez a különbség abból a hangtani változásból ered, hogy az udmurt nyelvterület déli részén és a beszermánban a palatális mássalhangzók előtt kisebb-nagyobb gyakorisággal végbement az *y > i* változás. A fent említett

toldalékokat ez éppen úgy elérhette, mint a szótöveket, véleményem szerint ezeket a különbségeket indokolatlan morfológiai sajátosságokként számon tartani. Hogy mégis ez a szokás alakult ki, az bizonyára annak is köszönhető, hogy bizonyos esetekben a jelenség másképp érinti a töveket, mint a toldalékokat: a beszermánban a változás általában végbement, de a toldalékokban megmaradt (esetleg később, a környező nyelvjárások hatására visszakerült) az *y*.² Különösen szembetűnő azonban, hogy Karpova morfológiai különbségként tartja számon, hogy a más nyelvjárásokban *iske* alakban előforduló, 'azaz, akkor' jelentésű módosítószó a közép-csepcaiban *sike* alakban jelenik meg (79), holott hasonló metatézis egyébként is jellemző a nyelvjárásra (amint azt az 57. oldalon tárgyalja: itt példaként előfordul a *sike* is).

2. Karpova az elízió jelenségét úgy határozza meg, hogy a szóvégi magánhangzó kiesik a következő szó magánhangzója előtt. Három példája közül azonban kettőben mássalhangzó követi a kieső magánhangzót: *taž(y) ik* 'ugyanígy', *tiň(i) ta* 'íme ez', *tiň(i) so* 'íme az' (46–47). Ugyanakkor az apokópa tárgyalásánál (46) azt mondja, hogy a szóvégi *y* és *i* gyakran kiesik palatális mássalhangzó után bizonyos mutató funkciót betöltő szavakban: *taň(i)* 'íme', *tať(i)* 'itt el', *taž(y)* 'így'. Kétségtelen, hogy az elízióként tárgyalt esetekben ugyanerről van szó, ezért nem kell külön elíziós jelenségeket számon tartanunk.

3. A szerző a számjelölésre és az esetragozásra vonatkozó információkat a főnévnel tárgyalja, holott esetragozás tekintetében a leírtak a melléknévre és a számnévre, részben a névmásokra is vonatkoznak. A névmásokra vonatkozó sajátosságokat külön, a névmásoknál tárgyalja. Bár a szerző említi, hogy a többes szám harmadik személyű személyes névmásban accusativusragként a *-ty* jelenik meg (71), a ragozásra vonatkozó adatok elszórtságából adódik, hogy nem szembetűnő: itt a szabályos névszói többesjellel és accusativusraggal van dolgunk (vö. 58, 65), míg az első és második személyű alakok végződése specifikusak. Ezért azonban nem elsősorban a szerzőt kell hibáztatni: az udmurt nyelveírási hagyományra jellemző ez az előnytelen gyakorlat.

4. A melléknév felsőfokára vonatkozó tudnivalókat Karpova a melléknév morfológiai leírásánál adja meg, holott a felsorolt kifejezésekben a felsőfokot segédszók fejezik ki, ráadásul gyakran nem is valódi felsőfokról, csupán a tulajdonság fokozott mértékéről van szó (a *nagyon* szóval alkotott magyar szerkezetekhez hasonlóan). Mivel a morfológia a szavak belső szerkezetével foglalkozik, az ilyen eseteket célszerűbb lenne a szintaxisban, vagy az adott

² Tipográfiai okokból cikkemben a felső nyelvállású centrális *y*-vel, a középső nyelvállású centrális *ö*-vel, a zöngés palatális affrikátát *dž*-vel, a zöngés kakuminális *dž*-vel jelölöm: minden egyéb jelölés megegyezik a Csúcs Sándor Chrestomathia Votiacica (Tankönyvkiadó, Budapest. 1990) c. művében használtakkal.

segédszók körében tárgyalni. Ismét az udmurt nyelvtani hagyomány hatásáról van szó.

Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy az említett kifogások semmit nem vonnak le a leírás értékéből.

Sajnálatos módon a bevezetőből kimaradt a közép-csepcai nyelvjárásokat a szomszédos nyelvjárásoktól elkülönítő izoglosszák összefoglaló leírása. Mivel ezeket a nyelvjárások osztályozása szempontjából igen fontosnak tartom, és az FM nehezen hozzáférhető, az alábbiakban röviden összefoglalom a legfontosabb sajátosságokat.

A közép- és a felső-csepcai nyelvjárásokat elkülöníti az, hogy a közép-csepcaiban megmaradt az ősudmurt, *a* előtt álló, szókezdő bilabiális réshang; a közép-csepcaiban a todalékkezdő *j* hasonul a tövégi *ń, l', d', t', s, z* palatális mássalhangzókhoz, a palatalizálatlan *n, l, d, t* mássalhangzókat pedig palatalizálja és így hasonul hozzájuk; az *i* előtt álló *t* egyes todalékokban palatalizálódott. A közép-csepcaiban a *d, r, s* előtt álló szókezdő *u* kiesett; a *v* zöngésíti az előtte álló mássalhangzót, továbbá előfordulnak zöngésülések intervokális helyzetben és szonoránsok mellett is; használatosak az *ń*-elemű helyragok. Ezek a tulajdonságok a felső-csepcaira nem jellemzőek (FM 187).

Karpova szerint a közép- és az alsó-csepcai között csupán egyetlen eltérés van: a közép-csepcaiban az *y*-nek többféle realizációja lehetséges, míg az alsó-csepcaiban csak egy (FM 184, 187). Ez azonban még kevés lenne a két nyelvjárás csoport elkülönítéséhez, hiszen a közép-csepcainak az alsó-csepcaival szomszédos területein az *y*-nek éppen azt a változatát találjuk, amelyet az alsó-csepcaiban (ill. az udmurt nyelvjárások többségében és az irodalmi nyelvben is). Kel'makov (KK 169–171) több, az alsó- és a közép-csepcai közötti különbséget is említ: a többi nyelvjárás szókezdő *kwa-, kwi-* kapcsolata helyett az alsó-csepcaiban *kva-, kvi-* található (bilabiális helyett labiodentális); az alsó-csepcaiban (szemben a többi udmurt nyelvjárással) a palatális szibilánsok és affrikáták csak enyhén palatalizáltak; míg a tizeseket az udmurt nyelvjárások többségében a *-don, -ton* végződés (Kel'makovnál: szuffixum) jellemzi, addig az alsó csepcaiban a *-das, -tas* (vö. *das* '10'); a középfok jele az alsó-csepcaiban *-džyk*, a többi udmurt nyelvjárásban *-ges, -gem*; az egyidejű határozói igenév képzője az alsó-csepcaiban *-ky*, a közép-csepcaiban *-ku*; a befejezett határozói igenév képzője az alsó-csepcaiban *-čož*, a közép-csepcaiban *-ćož*.

(Néhány esetben Kel'makov és Karpova adataiban van eltérés: Kel'makov szerint a nyomatékosított személyes névmás többes számú alakjai a felső-csepcaiban *aśme(o)s, aśte(o)s, aśse(o)s*, a közép-csepcaiban *aćimes, aćides, aćizes* (vagy *aćymes, aćydes, aćyzes*) (KK 170). Karpova szerint viszont a közép-csepcaiban az *aśmes, aśtes, aśses*, ill. az *aćimes, aćides, aćizes* alakok fordulnak elő (FM 121). Kel'makov szerint a többes számú első és második

személyű személyes névmás accusativusi végződése az alsó-csepcaiban *-es*, a közép-csepcaiban *-esty* (KK 170), Karpova szerint a közép-csepcaiban mindkettő előfordul (FM 119.)

Különösen rejtélyes a közép-csepcai nyelvjárás déli határa. Az 563. oldalon (FM 189) található vázlatos térkép szerint a közép-csepcai nyelvjáráscsoporthoz délre eső területek (tkp. a Krasznogorszkojei járás) szintén az északi nyelvjárás régióhoz tartoznak. (Ezt a területet az északi nyelvjárás régióhoz sorolja Keľmakov is, l. KK 42.) Ugyanakkor ez a terület nyilvánvalóan nem tartozik sem a felső- sem az alsó-csepcai nyelvjáráscsoporthoz (KK 168). Az 564. oldalon (FM 190) található térkép szerint ezen a területen a kilmezmenti nyelvjárások találhatók, de a kilmezmenti nyelvjárásokat hagyományosan a középső nyelvjárások közé szokás sorolni (vö. KK 39).

(Itt kell megemlítenem, hogy a térkép eltér a KK 42–43 osztályozásától abban is, hogy a teljes Sarkani járást az északi nyelvjárás régióhoz sorolja, míg Keľmakovnál a járás déli fele már a középső nyelvjárásokhoz tartozik. A térkép besorolja az udmurt nyelvjárások közé a Votkinszki, Szarapuli, Karakulinói és Kambarkai járások területét is, holott ezeken a területeken nincs eredeti udmurt lakosság – újonnan betelepített is csak szórványosan, udmurt településeket nem alkotva –, és ezeket a járásokat a KK sem említi. A térkép forrása sajnos nincs megjelölve – talán a szerző alkotása –, az említett jelenségekről magyarázatot nem kapunk.)

A közép-csepcai nyelvjáráscsoporthoz való tagolásáról az új kötetben csak az 564. oldalon található térkép tájékoztat, ezért fontosnak tartom a felosztás alapját képező sajátosságok összefoglalását (a FM 186–187 alapján): az igealakokban található *tć*, *đđ* fonémakapcsolat realizációja a jukamenszki és a jari nyelvjárásban *ts*, *dz*, a glazovi nyelvjárásban *ćć*, *đđđ* (l. még FM 79); a prolativus *-et'i*, *-yt'i*, *-t'i* ragja mellett a glazovi és a jari járásban a *-yt'*, *-t'*, *-ki* alakváltozatok is előfordulnak, a jukamenszkiből ezek hiányoznak; a glazovi és a jari nyelvjárásban használatos a gyakorító képző megduplázott *-ll'alla-* alakja, a jukamenszkiiben nem; a jukamenszkiiben több lexémában *e*-t találunk a jari és glazovi *ö* helyén. Eltérnek a nyelvjárások az *y* realizációja szempontjából is: a jari nyelvjárásban az irodalmi nyelvvel megegyezően felső nyelvállású centrális illabiális, a jukamenszkiiben azonban ennél hátrébb és nyíltabban képzett. A glazovi nyelvjárás ebből a szempontból megosztott: a kozsili alnyelvjárásban az *y* realizációja a jukamenszkiéhez hasonló, a ponyinói nyelvjárásban azonban a két realizáció szabadon váltakozik, és egy köztes változat is előfordul. (A nyíltabb, velárisabb ejtésmód (észak-)nyugati határa tehát éles, míg (dél-)keleti határa elmosódó.)

Ez utóbbi jelenség szempontjából különösen értékes adatokkal szolgálnak a most publikált szövegek. A FM három rövid példaszövege alapján (FM 217–

219) úgy tűnik, hogy a ponyinói alnyelvjárásban a három variáció nem váltakozik egymással, egy-egy adatközlőnél (településen?) ugyanis csak a háromféle realizáció egyikével találkozunk. Ugyanakkor Karpova példanyagában találunk olyan szavakat is, amelyekben két variáns is előfordul ugyanabban a szóban, sőt, elvben az sem zárható ki, hogy ugyanabban a szóban mindhárom variáns előforduljon.

A most megjelent szövegekből – saját felmérésem alapján – úgy tűnik, hogy a ponyinói alnyelvjárásban is az *y*-nek az irodalmi nyelvben is megtalálható változata dominál. Kizárólag ezzel találkozhatunk a következő szövegekben: 1–13, 15–20, 22–27, 30, 32, 36–37, 41–42, 47–48, 51, 60–62, 64–68, 71–80, 85–89, 103, 111–112, 121, 124, 129, 131–132, 135–136, 138, 153–156, 158–161, 163, 167–168, 171, 173–176, 178–183, 185–187, 189. A veláris és nyílt változat a következő szövegekben kizárólagos: 40, 49–50, 52–56, 58–59, 69, 90–93, 95–96, 99, 102, 104–105, 108, 110, 114–116, 118, 122, 125, 128, 130, 134, 162, 190. A kettő közötti átmeneti variáns csak néhány szövegben kizárólagos: 139, 147, 164. Ez utóbbi három szöveg ugyan viszonylag rövid, a többi között viszont hosszú, esetenként több oldalon át húzódó szövegek is vannak. Ha mindemellett figyelembe vesszük, hogy a szövegek szintén jelentős részében az egyik változat nagyon nagy túlsúlyban fordul elő, és egy-egy másikat csak egy-két előfordulás képvisel (a hosszabb szövegek közül ilyen a 14. vagy a 43.), feltételezhetjük, hogy egy-egy beszélőre általában az egyik használata a jellemző. Két alfofón nagyobb számban csak kevés szövegben fordul elő (45, 70, 81, 83–84, 94, 97, 98, 107, 120, 126–127, 140–141, 143, 145, 148, 150, 152, 157, 165, 192), arányuk gyakran ezekben a szövegekben sem kiegyenlített. Mind a három alfofón csak még kevesebb szövegben fordul elő (106, 123, 144, 166), de ezekben is az egyik változat van túlsúlyban, a másik kettő csak szórványosan jelenik meg.

Természetesen a szöveggyűjtemény tekintélyes terjedelme ellenére sem teszi lehetővé, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le egy-egy település nyelvhasználatáról. Mégis megkíséreltem térképre vetíteni a három alfofón előfordulási helyét, és a következő kép rajzolódott ki: az erősen velarizált és nyílt változat a szövegek alapján kizárólagosnak vagy erős túlsúlyban levőnek mutatkozik a Csepca mentén, ill. a Csepca-ba torkolló Pyzep, Varyž és Sepyč alsó folyásánál, ugyanakkor az irodalmival megegyező változat kizárólagos vagy erős túlsúlyban van az Omyč, a Varyž és a Kep felső folyásánál, a Csepcatól távolabb eső területen. A változatok keveredése leginkább az alnyelvjárás nyugati határára, Glazovval észak-déli irányba nézve egy vonalban, ill. ettől nyugatra jellemző. Az átmeneti változat kizárólag a Sepyč felső folyásánál, Pusošurban, Otogurtban és különösen Lumpašurban, továbbá kissé keletebbre

Isakovóban fordul elő nagyobb arányban, máshol csak ritka kivételként jelenik meg.

Már az 565. oldalon található térképet nézve is feltűnik, hogy a veláris-nyílt változat nyilvánvalóan a jukamenszki nyelvjárásból indult ki, ott a beszermán hatására alakult ki. A kozsili alnyelvjárásban feltehetően úgy terjedt el, hogy az Ubyť mentén terjedt északra, és erről a területről ki is szorította a többi változatot. Ezután a Csepca mentén ék alakban kelet felé terjedt: ezen a területen az egyik változat van erős túlsúlyban, míg a Csepctől távol eső területeken az egyes településeken belül is nagy az ingadozás. A változatok harcának történetét érdemes lenne részletesebben kutatni, figyelembe venni a korábbi, mára eltűnt beszermán települések helyzetét, és különösen az egyes változatok presztízstét legalább egy évszázadra visszamenőleg, amennyiben lehetséges.

A kötet legnagyobb részét a szerző másfél évtized alatt (1989–2004) gyűjtött szövegei teszik ki (83–522). A szövegeket cirill alapú fonetikus-fonologikus transzkripcióban közli. (Az udmurt nyelvjárásban hagyománya szerint csak azokat a nem fonologikus fonetikai tulajdonságokat jelölik, amelyeknek nyelvjárás-megkülönböztető szerepük lehet (22).) A szövegek nyelvjárások és települések szerint vannak csoportosítva, minden oldal felső felén az udmurt szöveg, alsó felén az orosz fordítása. A tipográfiai megoldás példásnak mondható: a szöveget és a fordítást vonal választja el, mely minden oldalon ugyanabban a magasságban található. (Sajnos a hasonló oroszországi kiadványok esetében ez nem mindig van így, ezért gyakran kell lapozgatni az eredeti és a fordítás között, ami megnehezíti a szövegekkel való munkát.)

A szövegek tartalmuk szerint meglehetősen sokfélék. Sajnos a szerző nem ad meg külön statisztikát a szövegek jellegéről, de úgy tűnik, különösen az önéletrajzi jellegű elbeszélő szövegek dominálnak. Ezek sokszor tartalmazzak értékes néprajzi (szokásleírások, népi orvoslás) vagy történelmi adatokat (pl. a kolhozosításról vagy a világháborúról). Bár a szerző saját bevallása szerint tudatosan nem gyűjtött folklóranyagot, dalokat viszonylag nagy számban találunk a szövegek között (közülük 13-at kottával is közöl) – igaz, más műfajból (pl. mesékből, közmondásokból, találós kérdésekből) alig közöl anyagot. Véleményem szerint ezt a hátrányt bőven egyensúlyozza az a tény, hogy a szövegek többsége a valódi élő beszédhez áll közel. Sok gyűjteményből éppen az ilyen szövegek hiányoznak.

A közölt szövegek már terjedelmükkel is hatalmas munkáról árulkodnak. A függelékben pontosan meg van adva az adatközlő neve, születési éve és helye, hogy mióta él az adott településen, ill. hogy hány osztályt végzett. Előfordulnak a szöveghez fűzött kommentárok is. Jelölve van a szöveg feljegyzésének időpontja is. Külön lista mutatja, hogy az egyes adatközlőktől mely szövegek származnak.

A szövegek túlnyomó többsége magnetofonról lett lejegyezve. Remélhetőleg a felvételeket archívumban, megfelelő körülmények között őrzik. Ezeket, de legalább egy részüket helyes lenne minél hamarabb digitalizálni és kiadni. Sajnos udmurt nyelvjárási hanganyagot eddig még nem publikált senki, pedig ez elengedhetetlen lenne az udmurt beszéd szupraszegmentális jelenségeinek, a mondatlejtés és a beszéddallam vizsgálatához, vagy eszközfonetikai elemzéshez, és ezen kívül jó szolgálatot tehetne az udmurt nyelvoktatásban is.

A kötet jelentőségét nagyban emeli, hogy kevés ilyen terjedelmű udmurt nyelvjárási szöveggyűjtemény jelent meg, és egy nyelvjáráscsoportot ekkora kötet még sosem reprezentált. Különösen fontos az északi nyelvjárások dokumentálása, ezen a területen ugyanis a fiatalabb generációk rendkívüli sebességgel oroszosodnak el: gyakran a tisztán udmurt falvakban sem beszélnek udmurtul, mivel a szülők oroszul szólnak hozzájuk. Reméljük, hogy a szerző a nyelvjárás szótárát is minél hamarabb publikálja, és kutatásait kiterjeszti más északi nyelvjárásokra is. Nagy szükség lenne arra, hogy más nyelvjárásokról is hasonló terjedelmű kötetek jelenjenek meg – sajnos erre nem igazán látok reményt.

Fejes László

Csúcs, Sándor: Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache

Akadémiai Kiadó, Budapest. 2005. 410 o.

Dieses Buch ist in mehrerer Hinsicht bemerkenswert: es ist auf Deutsch geschrieben, obwohl doch das Deutsche heutzutage selbst in Deutschland nicht mehr als Wissenschaftssprache hoch im Kurs steht; es beschäftigt sich mit historischer Sprachwissenschaft, obwohl dieser Bereich in den letzten Jahren gegenüber der synchronen und typologischen Sprachwissenschaft stark ins Hintertreffen geraten ist; und es stellt die Rekonstruktion einer Grundsprache in den Mittelpunkt, obwohl dieses Thema gerade in der Finnougristik der letzten Jahre völlig in den Hintergrund gedrängt wurde. Das Buch steht also fest in der besten Tradition der Finnougristik, ohne deshalb altmodisch zu sein: Nicht selten wird ja im englischen Gewande bereits Bekanntes noch einmal neu erfunden (offensichtlich weil man des Deutschen nicht mächtig ist) und die Erkenntnisse der angelsächsisch orientierten Finnougristik sind doch bislang recht bescheiden geblieben.

Das Buch behandelt die permischen Sprachen, zu denen erst jüngst Raija Bartens ihre große Monographie *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys* (= PKRK. 2000) vorgelegt hat. Der Unterschied zu Bartens' Werk besteht in erster Linie darin, daß die synchronen Verhältnisse nur insofern berücksichtigt sind, als sie für die Bearbeitung des Themas notwendig sind. Während PKRK als klassische synchron angelegte Grammatik konzipiert ist, die in separaten Abschnitten die diachronen Verhältnisse skizziert, steht bei Csúcs immer die Frage im Vordergrund, inwieweit das jeweilige Phänomen permisches Erbe ist; entsprechend machen die historischen Ausführungen den Hauptteil des Werkes aus. Auch muß der primär historisch Arbeitende die dialektalen Verhältnisse deutlich stärker im Auge behalten als derjenige, der die Struktur einer Sprache beschreiben will. Daß schließlich bei Csúcs zum Teil unterschiedliche historische Schlußfolgerungen gezogen werden als bei Bartens, ist zu erwarten. Durch diese beiden Arbeiten, aber auch durch die gerade erschienene Dissertation von M. Geisler (*Vokal-Null-Alternation, Synkope und Akzent in den permischen Sprachen*, Wiesbaden 2005) hat die Permistik, lange Jahrzehnte eher ein Stiefkind in der Finnougristik, einen großen Schritt nach vorne getan.

Das Buch gliedert sich in vier Teile, und zwar „Lautsystem“, „Morphologie“ (beide je 140 Seiten lang), „Entwurf einer Satzlehre“ (10 Seiten) und „Der urpermische Wortschatz“ (90 Seiten); vorangestellt ist eine Einleitung, die wichtige Ausführungen zu Csúcs' Methodik enthält. Die beiden großen Kapitel sind traditionell weiter unterteilt (also z. B. Vokalismus der ersten Silbe, Vokalismus der nichtersten Silbe, Konsonantismus usw.); erfreulich ist, daß sowohl der Morphonologie als auch der Ableitungslehre, beide sonst eher im Hintergrund stehend, ein eigenes Kapitel gewidmet ist. Das Wörterverzeichnis, dem eine Gliederung des Wortschatzes nach Sachgruppen vorangestellt ist, stellt im Grunde genommen ein etymologisches Wörterbuch der permischen Sprachen dar, wobei neben dem Beleg der beiden permischen Sprachen auch die rekonstruierte protopermische Form und, sofern einschlägig, auch die ältere finnisch-ugrische oder uralische Grundform angeführt wird.

Das Buch stellt meines Erachtens den ersten Versuch in der Finnougristik dar, eine Zwischengrundsprache zur Gänze, d.h. soweit es mit den zur Verfügung stehenden Methoden möglich ist, zu rekonstruieren. Die bisherige Forschung konzentrierte sich zuvorderst auf die Nennung von Kriterien, mittels derer sich der Ansatz einer Zwischengrundsprache rechtfertigen läßt. Während dies einen minimalen Ausschnitt der rekonstruierten Sprache wiedergibt, strebt Csúcs die Darstellung des gesamten Systems an, was dieses Werk zweifellos zu einem Meilenstein macht. Das Werk geht auch keinem der speziellen Probleme der permischen Sprachen aus dem Weg — als da z. B. wären: Vokalismus, Denasalisierung, Stammbildung, Akkusativ, Suffixreihung (Cx, Px), Deklination

der Personalpronomina und Endung der 2.Sg. — und legt oft genug neue Lösungen vor. Die Darlegung ist dabei zumeist minutiös, die Argumentation sehr detailliert und erfreulicherweise klar und gut verständlich: Es wird also sehr deutlich Rechenschaft abgelegt, warum man diesen oder jenen Ansatz gewählt hat oder eine bestimmte Erklärung für schlagkräftig hält.

Die bisherige Literatur (vor allem PKRK) ist in der Regel eingearbeitet, wird zum Teil in eigenen Kapiteln referiert. Nicht berücksichtigt sind an wichtigeren Arbeiten z. B. Hartmut Katz' „Studien zu den älteren indoiranischen Lehnwörtern in den uralischen Sprachen“ (2003), wo sich sowohl zur Rekonstruktion des Lautsystems als auch zum Wortschatz nicht vernachlässigbare Ansichten finden, Sergej Belychs Aufsatz „The Disintegration of the Proto-Permic Community. On the History of Studies“ (FUM 24–25: 29–53), der auf jeden Fall dann zu berücksichtigen ist, wenn man Bereczkis Arbeit über die türkischen Züge in der Struktur des Syrjänischen verwendet, oder Steinitz' Erwiderung auf Itkonen in der 2. Auflage seiner „Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus“ (1964), die zwar nicht in das Konzept von Csúcs paßt, die man aber redlicher Weise nicht unter den Tisch hätte fallen lassen sollen.

Natürlich hat ein solches Buch auch Schwachpunkte. Gewünscht hätte sich der Rezensent, daß in stärkerem Maße auf die Fremdkontakte (türkisch-syrjänisch? permisch-ungarisch?) eingegangen worden wäre, die gerade mit dem Problem Konverbien, die nur sehr knapp behandelt werden, verknüpft sind; auch auf die Evidentialität, die in diesem Kontext zu erörtern wäre, wird praktisch nicht eingegangen. Nicht überflüssig wäre es auch gewesen, den Abbau der Vokalharmonie zusammengefaßt kurz zu skizzieren (auf sie wird nur lapidar S. 199 verwiesen) oder die Frage zu erörtern, ob die fraglichen Konsonanten wirklich palatalisiert sind oder ob es sich nicht um palatale Laute handelt; die Arbeit von Elena Stadnik (Die Palatalisierung in den Sprachen Europas und Asiens. Tübingen. 2002), wiewohl mit großen Schwächen und Fehlern behaftet, hätte man dabei gut berücksichtigen können.

Der sicher umstrittenste und kontroverseste Teil des Buches sind die Ausführungen zur Methodik im einleitenden und deren Anwendung im lautlichen Teil, primär natürlich im Vokalismus, bekanntlich dem heikelsten Gebiet der permischen Sprachgeschichte. Obwohl Csúcs selbst darauf hinweist, daß die Vertreter der klassischen lautgestzlichen Methode, zu denen Csúcs auch Itkonen rechnet (8; vgl. dagegen die oben erwähnte Entgegnung Steinitz'), die „überzeugendsten Ergebnisse“ (10) erzielt haben, lehnt er diese Methode ab und ersetzt sie durch ein Bündel vor allem typologischer Methoden. Unregelmäßiger Lautwandel, sporadische Lautveränderungen sind für ihn wie zu Grimms, d. h. Vor-Vernerschen, Zeiten Gegebenheiten, für die man keine genaueren Erklärungen zu suchen brauche (8). Als Gründe für ihr Auftreten gibt Csúcs an:

Teleologie von Lautwandel (9; dies spielt im übrigen schon in der Itkonen-Steinitz-Kontroverse eine Rolle, vgl. die Erwiderung von Steinitz), die in Anlehnung an Martinet im Hinblick auf Ökonomie, Kommunikationsbedürfnisse, Aufrechterhaltung von Redundanz wirkt, Natürlichkeit von Lautwandel und das Prinzip der „Unschärferelation“, wonach sich „der gleiche Laut ... zur gleichen Zeit in verschiedene Richtungen entwickeln“ (13) kann, woraus für den Forscher folge: „er braucht nicht um jeden Preis und krampfhaft bestrebt zu sein, die unregelmäßig erscheinenden Fälle zu erklären, statt dessen muss er das Unregelmäßige und das Unerklärliche als organischen und untrennbaren Bestandteil des Regelmäßigen und des Normalen akzeptieren“ (13). Die *lectio difficilior* der klassischen Methode ist damit obsolet. Auch der dort zentrale Erklärungsansatz „Analogie“, deren Wirken sich ja z. B. in der ungarischen Sprachgeschichte so schön und zahlreich beobachten läßt, hat hier ausgedient.

Es versteht sich von selbst, daß eine solche Methode „leicht“ anzuwenden ist – der Forscher selbst legt fest, wo das „Unerklärliche“ beginnt, über das es sich nicht mehr lohnt, weiter nachzudenken. Eine solche Methode ist natürlich sehr arbiträr, denn jeder Forscher wird nach eigenem Kenntnisstand die Grenze unterschiedlich ziehen und nach eigenem Gusto Unregelmäßigkeit und sporadische Lautwandel ansetzen: Darüber dann eine Kontroverse zu führen, ist sinnlos, da es keine objektiven Kriterien mehr gibt. Mit der Arbitrarität hat man also die Möglichkeit aus der Hand gegeben, mit der Rekonstruktion möglichst nahe an die historische Wirklichkeit zu gelangen.

Für die Anwendung dieser Methodik seien einige wenige Beispiele angeführt:

1. Ein wesentlicher Kritikpunkt Csúcs' (59) an den bisherigen Rekonstruktionen des urpermischen Vokalismus der 1. Silbe besteht darin, daß die Vokalsysteme Lytkins, Itkonens und Rédeis vier Öffnungsgrade und zuviel Vokale (bis zu 15) enthalten. Ein Blick in den entsprechenden Abschnitt in Band 2 (Phonology) von Greenbergs *Universals of Human Language* zeigt, daß vier Öffnungsgrade selten sind, aber durchaus in den Sprachen der Welt vorkommen – kein Grund also, ein solches System a priori aus typologischen Gründen zu verwerfen. Was die Menge der Vokale betrifft, so stellt auch das prinzipiell kein Problem dar: Sowohl Itkonen als auch Steinitz gehen davon aus, daß es im Vokalismus der Grundsprache eine Dichotomie gegeben habe, entweder lang/kurz oder volltonig/reduziert. Man könnte nun annehmen, daß sich die langen bzw. volltonigen Vokale qualitativ von den kurzen bzw. reduzierten (oder umgekehrt) weg entwickelten – also so, wie dies bei ungarisch *á/a* und *é/e* der Fall ist. War dieser Stand erreicht, war die Quantität bzw. Volltonigkeit/Reduziertheit redundant und wurde aufgegeben („Quantitäten-kollaps“), was

man ohnehin annehmen muß, legt man eine der beiden Theorien zugrunde. Das Ergebnis war ein qualitativ sehr entwickeltes und ausgeprägtes System, das zur Vereinfachung neigte, die sich ja auch in der Folgezeit, spätestens im Eigenleben, vollzog.

Csúcs dagegen begrenzt von vornherein die Möglichkeiten der Rekonstruktion, ohne daß es dafür empirische Belege gäbe: Meines Erachtens bestimmen die Daten die Rekonstruktion, nicht der Forscher. Das methodische Vorgehen Csúcs' besteht nun darin, daß bestimmte Lautentsprechungen, die die Rekonstruktion eines so entwickelten Systems notwendig machen, mit anderen Kriterien wegdiskutiert werden, um damit die Menge der zu rekonstruierenden Vokale zu reduzieren: z. B. dadurch, daß die heutigen Verhältnisse den Ansatz nicht stützen (49: es gebe heute keine syrjänische Mundart, die ein offenes und ein geschlossenes *e* aufweisen; *mutatis mutandis* 35, 50, 59), daß der Aufzeichner (Genetz) falsch gehört habe (51), daß es sich um Allophone handle (z. B. 60, 63), daß lautliche Spaltung aufgetreten sei („entsprechend der Unschärferelation meist durch den Zufall bestimmt“, 64; ebenso z. B. 54, 55), daß ein rekonstruierter Vokal ausweislich der Etymologien so selten vorgekommen sein müsse, daß „nicht einmal ausgeschlossen werden [kann], dass es sich dabei um ein aufgrund fehlender Informationen entstandenes theoretisches Konstrukt handelt“ (63), daß die Schreibung der altsyrjänischen Denkmäler möglicherweise falsch gedeutet wurde (49f.) und anderes mehr.

2. Csúcs scheint Lautwandel abzulehnen, wenn sie mehrere Schritte (z. B. „Schließung, Rundung und Zentralisierung“, 61; *mutatis mutandis* 35) erfordern; er selbst betont, daß bei seiner Rekonstruktion des wotjakischen Vokalismus die Entwicklungen „ausnahmslos mit der Veränderung eines einzigen distinktiven Merkmals beschrieben werden“ (39) können. Die Sprachgeschichte ist voll mit Lautentwicklungen nach mehr als einem Parameter: Es ist nur eine Frage der Zeit, und es gibt wohl keine für alle Sprachen der Welt gültige Regel, wie lange eine Entwicklung nach einem Parameter dauern muß. Einfachheit ist kein Kriterium, dem sich alles unterzuordnen hat.

3. Lautwandel dienen bei Csúcs einem höheren Zweck: Die Sprache strebe nach ökonomischen Artikulationsverhältnissen und Aufrechterhaltung sprachlicher Redundanzen (d.h. daß sprachliche Mitteilungen grundsätzlich mehrfach abgesichert sind), die die Erfüllung der Kommunikationsbedürfnisse nicht zuwider laufen dürfen. Meines Erachtens kann man nach der Rekonstruktion, also *a posteriori*, versuchen, aus der Entwicklung eine Ratio herauszulesen, aber nicht *a priori* diese Faktoren zur Richtschnur der Rekonstruktion machen. Csúcs merkt in diesem Kontext an (9): „Es gilt nämlich die Gesetzmäßigkeit, zumindest in der finnisch-ugrischen Lautlehre: je mehr Sprachen oder Dialekte in den Vergleich mit einbezogen werden, desto mehr unterschiedliche Laute

müssten für die Grundsprache theoretisch rekonstruiert werden". Dieser Satz ist nicht wahr, man beachte doch nur die Verhältnisse im Konsonantismus, sondern ausschlaggebend ist, wie Csúcs im sich direkt anschließenden Satz formuliert: „Diese Tendenz ist im Falle der permischen Sprachen deutlich sichtbar: für die heutigen permischen Sprachen ist ein Vokalsystem mit sieben, für beide Sprachen identischen Vokalen charakteristisch, dennoch [sic!] werden aufgrund der Vielfalt der Entsprechungen für das urpermische System von Itkonen und Rédei 11, von Lytkin 14 und von Harms sogar 15 Vokale rekonstruiert" (Hervorhebung E. W.). Ausschlaggebend ist die Zahl der Entsprechungen, wobei diese gerade im Permischen besonders hoch ist. Das Verfahren, die Zahl der Entsprechungen und damit der Rekonstrukte klein zu halten, weil die heutigen Sprachen nur 7 Vokale haben, und damit anzunehmen, daß die zur Debatte stehende Entwicklung dieses Ziel vor Augen hatte (Teleologie!), beruht auf axiomatischen Annahmen, für die es keine Empirie gibt.

Ich bezweifle, daß die Finnougristik mit den Erkenntnissen Csúcs zum permischen Vokalismus einen Schritt nach vorne gekommen ist. Aber als sehr positiv ist anzumerken, daß der Verfasser seine Entscheidungen explizit begründet, so daß der Rezipient immer die Möglichkeit hat, sie nachzuprüfen und ggf. abzulehnen. Auch gibt es Bereiche, für die Csúcs keine Lösung anbieten kann, was ebenfalls deutlich herausgestellt wird. Auch dies kann man nur begrüßen.

Diese Methodik hinterläßt aber im wesentlichen nur im Kapitel über den Vokalismus ihre Spuren. Der Konsonantismus ist bei weitem nicht so kontrovers und hier finden sich in der Tat auch, weil unabhängig von den zitierten methodischen Vorgaben, wirklich neue und überzeugende Erkenntnisse. Als Beispiel sei die Denasalisierung der Konsonantenverbindungen aus Nasal + Klusil oder Affrikate genannt, die ja in der Diskussion über möglichen permischen Einfluß auf das Ungarische eine große Rolle spielt. Rédei hat in diesem Zusammenhang für beide Sprachen unterschiedliche Entwicklungen angesetzt, weil er eine sehr reservierte Position zu diesem gerade in der ungarischen historischen Grammatik vertretenen Standpunkt einnahm. Nach Rédei habe sich im Ungarischen zuerst der Obstruent im Stimmton an den Nasal assimiliert, der anschließend schwand, im Permischen dagegen sei der Nasal zuerst geschwunden und der Obstruent dann von der vokalischen Umgebung im Stimmton angeglichen worden. Csúcs weist nun überzeugend nach, daß dies wie im Ungarischen vonstatten gegangen sei, ohne gezwungen zu sein, damit irgendwelche Einflußnahme des Permischen auf das Ungarische anzusetzen (Parallelentwicklung).

Anzumerken wäre noch, daß sich die Rekonstruktionen an das Uralische etymologische Wörterbuch anlehnen, an dem Csúcs bekanntlich mitgearbeitet hat.

Das Kapitel zur Morphologie ist ebenso lang wie das zum lautlichen Bereich, die historischen Verhältnisse in diesem Bereich sind aber erheblich weniger umstritten als dort. So wird dieser viele Raum dazu verwendet, sehr genau die fraglichen Bereiche zu diskutieren, jedes nominale und verbale Suffix und z. B. jedes Pronomen und jedes Zahlwort in aller Ausführlichkeit auf seine Geschichte hin zu behandeln und dabei immer auch die Forschungsgeschichte, die bislang vorgelegten Deutungen mit einzubauen. Neue Erklärungen werden vorgelegt z. B. für die *j*-Stämme im Syrjänischen (*j* sei Hiatusilger urpermischer Herkunft, der zu einem Teil des Stammes geworden ist; 169), für das syrjänische Personalpronomen der 3Sg *sije* (Rückbildung aus der Akkusativform *sijes*; 228), für die verbalen *al*-Stämme im Syrjänischen (ursprüngliches Frequentativsuffix, das sich zum Präsenszeichen entwickelt habe; 254) oder die Personalendung der 2Sg *-n* (analogisch nach dem Vorbild der 3. Person aus der 2PI gebildet). Abgesehen von den oben genannten Punkten läßt der Morphologieteil also keine Fragen unbeantwortet.

Die große Ausführlichkeit führt aber gelegentlich zu einer etwas undurchsichtigen Darstellung: So ist dem Rezensenten auch nach mehrmaligen Lesen das Kapitel über die Suffixabfolge Cx-Px und Px-Cx, die beide bekanntlich im Permischen vorkommen, im Hinblick auf seine Entstehung und deren Gründe im Detail nicht klar geworden. Einen Anteil hat dabei auch die Übersetzung, die im lautlichen Kapitel fast einwandfrei, in den übrigen Abschnitten aber zum Teil unklar und deutlich fehlerhaft ist. Einige Beispiele: *gebildeten* statt *abgeleiteten* (164), *zwischen den parallele Formen* statt *parallelen Formen* (172), *R. Bartens, der* statt *R. Bartens, die* (177), *Apokopie* statt *Apokope* (199), *noch nur* statt *nur noch* (205), *kann eine Akkusativwert zugeschrieben werden* statt *ein Akkusativwert* (260), *wir sollen annehmen* statt *wir müssen annehmen* (265), *das Plural* statt *der Plural* (268); dann Sätze offensichtlich mit ungarischer Syntax: *In den meisten verwandten Sprachen "n" im Auslaut der Personalpronomina im Singular kann ein Pronominalsuffix sein* statt ... *Sprachen kann* ... (228); *Wie und warum ist diese syrjänische Endung entstanden, und ob es irgendeine Verbindung zu obugrischen Suffixen mit ähnlicher Form und Funktion hat?* statt z. B. *Hier steht die Frage im Raum, wie* ... (264); ... *kann daraus entstanden sein, durch Anschluss* ... statt *kann durch Anschluss entstanden sein* ... und viele andere mehr. Es ist sehr bedauerlich, daß kein kompetenter Muttersprachler nochmals Korrektur gelesen hat, denn durch solche Übersetzungen wird der Übergang zum Englischen deutlich gefördert.

Der Syntaxteil ist kurz und beschränkt sich nur auf einige wenige Bereiche (z. B. Attribut, Wortfolge, Satzentsprechungen und zusammengesetzte Sätze). Dies ist erwartungsgemäß, verschließt sich doch die Syntax einer ähnlich exakten Rekonstruktion wie der lautliche und morphologische Bereich.

Das Wörterverzeichnis — über etwas Vergleichbares verfügt Bartens' Monographie nicht — enthält die Wörter, die für das Urpermische rekonstruiert werden können, sei es, daß sie sich weiter in eine der früheren Sprachstufen (z. B. finnisch-ugrisch, uralisch) zurückverfolgen lassen oder in urpermischer Zeit entstanden sein müssen; Csúcs gibt 1554 Wörter dieser Art an. Für die Herkunft der 628 Wörter urpermischer Herkunft werden als Quelle angegeben: iranische und wolgabolgarische Lehnwörter, Komposita, Derivativa, Onomatopoeica und als größte Gruppe solche unbekannter Herkunft. Diese verteilen sich vor allem auf folgende Begriffsbereiche: Landwirtschaft und Viehzucht, Handwerk, Gesellschaft und soziale Verhältnisse, Religion und Maßeinheiten. Das Verzeichnis ist alphabetisch nach der wotjakischen Form geordnet, was sehr sinnvoll ist, da man bislang die für wotjakischen Verhältnisse das Register von Lytkins Краткий этимологический словарь коми языка bemühen mußte: es handelt sich also um eine Art kleines etymologisches Wörterbuch des Wotjakischen, das es ja bislang noch nicht gibt.

Will man das Buch abschließend beurteilen, so steht ganz außer Frage, daß es sich um ein wirklich großes Werk handelt, um ein echtes Kompendium zur Sprachgeschichte der permischen Sprachen. Daß es insbesondere im lautlichen Bereich Fragen aufwirft, die noch auf die Beantwortung warten, schmälert nicht seinen Verdienst, sondern liegt in der Natur von Forschung. Sicherlich würde auch nicht der Verfasser annehmen, daß mit diesem Werk die historische Permistik zum Abschluß gekommen ist. Das Buch hat aber alle bisherigen Forschungsergebnisse zum Stoff systematisch zusammengetragen und ihm in der Auseinandersetzung mit ihnen viele neue Erkenntnisse hinzugefügt — man wäre froh, wenn es auch zu anderen Teilbereichen der Finnougristik Vergleichbares auf dem Stand der Zeit gäbe. Dafür gebührt dem Verfasser der Dank seiner Kollegen.

Eberhard Winkler

**Клара Адягаши: Ранние русские заимствования
тюркских языков Волго-камского ареала.
Часть I. Этимологический справочник.**

Studies in Linguistics of the Volga Region, vol. II,
Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2005. 213 o.

Agyagási Klárának, a Debreceni Egyetem docensének könyve az areális nyelvészeti kutatás eredményeit gazdagítja a Volga–Káma-vidék török nyelveibe került orosz jövevényszavak vizsgálatával. Könyvének bibliográfiája arról tanúskodik, hogy több mint húsz éve foglalkozik a Volga mentén élő török népek, elsősorban a csuvas és a tatár orosz kontaktusaival. Az általa elemzett kérdéskör jelentőségéről győznek meg N. Sz. Trubeckoj etnokulturális kapcsolatokat elemző munkái, amelyek az orosz nép és a Volga vidékén élő népek kontaktusaival foglalkoznak. N. Sz. Trubeckoj az orosz kulturális zóna fontos területeként jelöli meg a Volga-medencét, ahol a sokoldalú kölcsönhatások rendszere alakult ki az ott élő törökség, a finnugor népek és az orosz nép között. Mivel Trubeckoj elsősorban a kulturális kölcsönhatásokat elemzi, a nyelvi kontaktusok vizsgálata további fontos adatokat szolgáltat az említett terület népeinek kapcsolatrendszeréről.

A Введение (Bevezető) című fejezetben (13–16) meghatározza kutatásának jellegét, körvonalazza a történeti-összehasonlító módszer alapvető kritériumait. Agyagási Klára munkája két fontos kérdést emel ki, az egyik az orosz nyelv 206 lexikai egységének elemzése a történeti dialektológia szempontjából. E szókincs a csuvas, tatár és a baskír nyelvbe került közvetlen átvétel révén. A másik fő kérdéskört az orosz szavakat kölcsönző török nyelvek történeti fonetikájának és strukturális változásainak bemutatása alkotja. Ennek jelentőségét az adja, hogy a Volga-vidék török népei nem rendelkeztek korai írásbeli emlékekkel. Agyagási Klára történeti áttekintést ad, amely elősegíti a vizsgált areális nyelvi kapcsolatok korának és helyének pontosítását. Könyvében áttekinti az orosz nép történetét a Kijevi Oroszország korai időszakától kezdve az Arany Horda uralmának, majd a függetlenségét kivívó Moszkvai Oroszország bemutatásával az Orosz Birodalom kialakulásán át napjainkig. A történeti áttekintés az orosz kultúra és nyelv fokozatosan erősödő presztízséről, a meghódított népek kultúrájára és nyelvére gyakorolt egyre intenzívebb hatásáról is képet ad.

Agyagási Klára megemlíti, hogy az oroszok és a volgai török népek nyelvi kontaktusa elsődlegesen szóbeli volt. A Volga-medence török népeinek nyelvében megőrződött orosz kölcsönszavak zárványként őrzik az áttelepülés

időszakában használatos orosz nyelv állapotát tükröző sajátosságokat. A vizsgált lexikai elemek arról is ismereteket szolgáltatnak, hogy mely korban vált legintenzívebbé a Volga–Káma-medence népeinek kapcsolata az oroszokkal. A szerző kutatása eredményeként az orosz szavak dialektológiai vizsgálata révén fontos adatokat nyerhetünk az orosz telepések származásáról, s az átvétel korának nyelvéllapotáról.

A szerző utal arra, hogy az adott területen élő török népek orosz jövevényszavait már több kutató is vizsgálta, R. N. Teregulova (Русские заимствования в баскирском языке. Уфа, Башкирское Книжное Изд. 1957) a baskír nyelv, A. J. Gorskov (Роль русского языка в развитии и обошении чувашской лексики. Чувашское Книжное Изд. 1963) a csuvas, E. M. Ahunžanov (Русские заимствования в татарском языке. Казань, Изд. Казаньского Университета. 1968) a tatár nyelv orosz jövevényszavait elemezte. Az említett művek hiányosságaként azt jelöli meg, hogy a történeti fonetika nem kap helyet elemző munkájukban. A korai orosz kölcsönszavak vizsgálatára nem fordítanak kellő figyelmet az említett kutatók, s csak „forradalom előtti kölcsönszavak” terminussal jelölik őket, s nem utalnak az átvételük időpontjára. A forradalom előtt átvett orosz szókincs gyakran a mai orosz irodalmi nyelvi formában kerül bemutatásra az említett lexikológiai munkákban, így a helyesírás szempontjából is ana-kronisztikus képet mutatnak. Az említett szavak az orosz irodalmi nyelv helyesírási normáit tükrözik, pedig az csak az átvételt követően alakult ki, s hozta létre helyesírási normarendszerét. Agyagási Klára rámutat arra, hogy az orosz szerzők mun-káiban szereplő szókincsan-yag nem tükrözi kellőképp az átvétel időszakának fonetikai változásait.

A szerző öt jól elkülöníthető kronológiai réteget jelöl meg az átvett szókincsan-yagban. A lábjegyzetben megmagyarazza a „korai orosz átvétel” és a „kései átvétel” terminusok jelentését (14). Az adott kiegészítő információ fontos, mivel az orosz szavakat átvevő török nyelvekben a 17. század második felétől lényeges fonetikai változások mentek végbe. E fonetikai sajátosságok utalnak az orosz lexikai egységek átvételének időpontjára, mivel nyomon viselik az átvevő nyelvek sajátosságait. A szerző R. I. Avanyeszov (1973) dialektológiai kutatására támaszkodik az orosz nyelvi példák dialektológiai szempontú vizsgálata során. A volgai török nyelvek dialektológiai kérdéseivel kapcsolatban Róna-Tas Andrásnak a bolgár-török nyelvek történeti fonetikáját elemző munkáját (1982) használja forrásul az összehasonlító lexikológiai elemzés. A Теоретическое обоснование и методы исследования (17–38) című, a kutatás módszereit és elméleti alapjait bemutató fejezetben a vizsgált area nyelvi kapcsolatrendszerét mutatja be. A történeti áttekintést az Исторические основы русско-волжско-тюркских языковых контактов (17–32) című egység adja,

melynek címe önmagában is utal a vizsgált area nyelvi kapcsolatainak sokrétűségére, összetettségére. A szerző rámutat, hogy maga az adott területen élő törökség sem egységes, míg a csuvas a bolgár-török ághoz, addig a kazanyi tatár és a baskír a kipszak törökség északi ágához tartozik. További problémaként jelöli meg, hogy a török népek nem őslakosok a Volga és a Káma vidékén, ami a megtelepedésükkel kapcsolatos eltérő elméletek kialakulását eredményezte. A számos összetett kérdés objektív vizsgálata céljából a szerző öt pontban foglalja össze a tudományos igényű kutatás jegyeit. Utal az etnikum és a nyelv történetének eltérő jellegére, amelyet korábban sokáig nem kellő módon határoltak el a kutatók. A különböző tudományágak által feltárt tények konvergens jellegét határozza meg. A nyelvi-kulturális kapcsolatok kialakulásának történeti áttekintését térképekkel is szemlélteti, melyek segítik az összetett kapcsolatrendszer bemutatását. A volga-kámai nyelvi area jellemzőit tárgyaló *Характеристика волго-камского языкового ареала* fejezetben (32–36) a szerző ismerteti azokat a finnugor-török kapcsolatokat, amelyek meghatározták az oroszral kontaktusba kerülő nyelvek specifikus vonásait. Bereczki Gábor (1983) e területre vonatkozó kutatási eredményeit ismertetve felvázolja a legjellemzőbb vonásokat. A vizsgált areális nyelvészeti kérdéseket L. Campbell (1998), S. G. Thomason és T. Kaufman (1988) és P. Muysken (2000) kutatási eredményeire támaszkodva elemzi. Az említett vélemények elfogadásával a volga-kámai areát mint történeti vonatkozású képződményt jellemzi. Kiemeli a volgai bolgár nyelv jelentőségét, amit az adott terület nyelvi sajátosságainak formálódásában játszott szerepe igazol a tatár hódításig, majd ez a nyelv a 15. századig mint domináns szubsztrátumnyelv funkcionált. Az orosz szó-kincsnek a volga-kámai area nyelveire gyakorolt hatását az *Особенности лексического воздействия русского языка на языки волго-камского ареала* (37–38) című fejezet vázolja fel. A szerző ismerteti az átvétel módjait, bemutatja az area egyes nyelveibe közvetlen átvétellel került szókincset s a domináns nyelv közvetítésével átvett szavakat. Az oroszról átvett szavak kormeghatározását elősegíti a 13. század után megszűnő szótagharmónia, amely a török nyelvekben mindvégig fennmaradt. A török nyelvek az eltérő fonetikai sajátosságú szavakat a saját törvényszerűségeik szerint alakították át. Épp ezért tekinti a szerző fontosnak a korai orosz átvételek kutatását, a történeti fonetikai aspektusú vizsgálatukat. A történeti összehasonlító és a nyelvföldrajzi módszernek fontos szerepet szán e kutatásban.

Az orosz nyelvből átvett 206 jövevényszót vizsgáló egységhez – mely könyve fő részét alkotja – kapcsolódik a *Принципы построения словарных старей* (39–42) című tájékoztató jellegű fejezet. E fejezetben a szerző ismerteti a szókincsanyag elrendezési elvét, az elemző munka során felhasznált forrásmunkák szerepét, az elemző munka koncepcióját. A forrásmunkák (*Источники*.

(43–47) és a szakirodalom jegyzéke (Литература. 49–62) ezt követően kerül bemutatásra, ami az előzetes tájékoztató alapján segíti az olvasó tájékozódását az egyes címszavakat elemző fejezettel való ismerkedés során. A vizsgált nyelvek dialektusait a rövidítések jegyzéke (Принятые сокращения. 63–66) ismerteti, ahol rendszeresen ismerkedhetünk meg az elemző munka során ismertetett dialektológiai sajátosságokkal.

Az Agyagási Klára munkájának gerincét képező etimológiai elemzés (Этимологические словарные статьи. 67–213) a vizsgált area nyelveibe került orosz jövevényszavak vizsgálatát vállalja fel. A korábban ismertetett koncepció következetesen érvényesül az elemző munka során. A volga-kámai törökség nyelveibe került 206 orosz jövevényszónak mind az orosz dialektusaiban való használatáról, mind történeti vonatkozású jellegzetességeiről, mind a befogadó nyelvekbe kerülésének folyamatáról, dialektológiai, szemantikai vonatkozásairól pontos képet nyerhetünk. A szerző munkájának érdeme, hogy nemcsak az adott area török nyelvei, hanem az ottani finnugor nyelvek is helyet kapnak az orosz jövevényszót használó befogadó nyelvek között az elemzés során. Jól szemléltetik az areális kapcsolatrendszer teljességre törekvő bemutatásának igényét a *баня, бочка, безмен, калач, мох, труба* stb. lexikai egységek, melyekben a csuvas, tatár, baskír adatok mellett a cseremis és a mordvin nyelvi adatok is helyet kapnak. A finnugor adatok bekapcsolásával még pontosabb képet kapunk mind az orosz jövevényszavak elterjedésének köréről, mind az area nyelvei között kialakult igen összetett kapcsolatrendszerről. A 206 elemzett adatot Az átvett orosz szavak szemantikai mezői (Семантические группы русских заимствований, 215–216) című egységben is megtalálhatjuk. E csoportosításnak a további etnolingvisztikai kutatás szempontjából van jelentősége, ugyanis képet ad az átvétel korának gazdasági-társadalmi jellegzetességeiről. Elsősorban azon denotátumok (fogalmak) idegen nyelven történő jelölésére volt szükség, amelyek az adott nyelvközösség számára ismeretlenek, illetve más tartalmúak volt.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Agyagási Klára könyve mind a szlavisztika több területét, mind az areális nyelvészetet, mind a turkológiát, mind a finnugor nyelvtudományt új, fontos adatokkal, újabb összefüggések feltárásával gazdagítja. A bemutatott munka tudományos értékét az önálló kutatási eredmények és a mély, sokoldalú elemzés képviselik, így e könyv a további kutatómunkához fontos forrásmunkául szolgálhat több tudományág művelői számára.

Jelentések Szibériából

Szerkesztette Sipos Mária. Schmidt Éva Könyvtár 1.
MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 2005. 171 o.

Új, az obi-ugor nyelvészet iránt érdeklődők számára fontos sorozat indult útjára az MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor Osztályáról. Mint ahogy az a sorozat nevéből is sejthető, legközelebbi nyelvrokaink nyelvének és kultúrájának kiváló ismerője, a 2002-ben elhunyt Schmidt Éva hagyatékához kapcsolódnak darabjai. A 2005-ben megjelent, „Jelentések Szibériából” című kötet nemcsak nyelvészek, obi-ugristák figyelmére számíthat, hanem a szélesebb olvasóközönségnek is izgalmas élményt ígér.

Folyóiratunk 99. kötetében Csepregi Márta tollából olvashattunk a kutató munkájáról és munkásságáról (Csepregi 2002). Az azóta megjelent megemlékezésekből megtudhatjuk azt is, hogy Schmidt Éva úgy rendelkezett, az általa gyűjtött anyagot 20 évig nem lehet kiadni (pl. Kerezszi 2002). A felbecsülhetetlen értékű hang- és videofelvételek, a hozzájuk készült jegyzetek és lejegyzések fizikai mentése (korszerű adathordozóra való átültetése) jelenleg is folyik a Finnugor Osztályon.

A jelen sorozat részben a majdan megnyíló anyag közzétételét lesz hivatott biztosítani. Az addig hátralévő időben viszont az intézmény szeretné nyilvánossá tenni mindazon dokumentumokat, dolgozatokat, amelyek nem esnek a végrendeleti tilalom alá. Így lát napvilágot még 2006-ban Schmidt Éva szakdolgozata, mely az északi-osztják írásbeliséggel, annak történetével foglalkozik, és később serkáli nyelvtana is.

A kötetet két intézmény, az MTA Néprajzi Kutatóintézete és a Nyelvtudományi Intézet közösen jelentette meg. Megtalálható benne mindazon 1991-től készült – és Schmidt Éva tollából származó – irat, mely a Belojarszkijban működő Folklórarchívumhoz, annak megteremtéséhez, ill. későbbi munkájához kapcsolódik. Az egyszerűségében is tetszetős borítón egy, a kutatónő saját kezével rajzolt térkép részlete látható. A szabadkézzel is pontosan papírra vetett térkép, rajta a kollégáktól és tanítványoktól oly jól ismert apró, jól olvasható betűk nemcsak azokat a helyeket idézik meg, ahol több mint 10 évig élt Schmidt Éva, hanem kicsit a személyiségét is. S valóban, a hivatalos beszámolók sorában is meg-megvillan az a sajátos viszony, amely alkotójukat kötötte a tudományhoz. Egyrészt pontos és óriási tudást, hely- és emberismeretet tükröznek, másrészt eszünkbe juttatják azt a – talán tudományos szlengnek nevezhető – stílust, amely csak Schmidt Évára volt jellemző.

A szerkesztői előszóban Sipos Mária rövid áttekintést ad az obi-ugor népek jelenlegi helyzetéről, megismerteti az olvasót Schmidt Éva életrajzának azon eseményeivel, melyek fontosak lehetnek a kötetet forgatók számára, felhívja a figyelmet a kötetben található azon ismeretekre, melyek elsősorban a mai kutatók, esetleges terepmunkások számára hasznosak, érdekesek. A sorozat és első kötetének keletkezéstörténete mellett ez utóbbi szerkezetéről, a benne foglaltakról is képet kapunk: „A jelentések – amelyek az archívumnak mindig előző évi munkáját írták le –, valamint a Schmidt Éva előző évi teljesítményéről számot adó beszámolók változás nélkül, kronológiai sorrendben sorakoznak egymás után.” (11).

A kötet első darabja az 1986–1990-es éveket felölelő egyéni munkabeszámoló (13–16). Szerencsés szerkesztői választás volt e négy oldalt faksimileként megjelentetni. Az írógéppel készült oldalak felidéznek azokat az éveket, amikor ilyen formában készült teljesítési jelentéseket kellett készíteniük a kutatóknak és előre sejtetik, hogy milyen anyagok olvasására számíthatunk a következő lapokon. Ezzel szemben kellemes meglepetés, hogy a szigorú pontokba szedett, száraz számadások gyakran egészülnek ki színes kitérőkkel, betétekkel; különböző műfajba tartozó szövegek teszik színessé a szükségszerűen semleges összefoglalókat. „A folklórarchívum alapításának előzményei” (17–40) c. fejezetben a belojarszkiji munkát közvetlenül megelőző idők eseményeiről olvashatunk, lépésről lépésre bemutatva, hogyan szövődött a kapcsolati háló. Azokon a pontokon, ahol az olvasó háttérismeretei feltételezhetően vagy biztosan hiányosak, megkapunk minden olyan információt, melyek a helyzet és az események megértéséhez szükségesek. Megtudhatjuk például, hogy milyen volt az állami vezetés viszonya a medveünnephez régebben és 1985 után, de olvashatunk arról is, hogy kik és milyen előzmények után vesznek részt egy ilyen eseményen. Az első „újkori” medveünnep után az 1990 nyarán Magyarországon tartott folklór-eseményekről olvashatunk. A híradás mellett Schmidt Éva eligazít abban is, hogy ezek a rituálék mennyiben felelnek meg a hagyományok előírásainak (19).

A kapcsolatok 1990 telén Hanti-Manszijszkban szövődtek tovább. Az erről szóló hivatalos beszámolóban a számtalan közreműködő ember és szervezet neve, az események pontos időpontjának felsorolása mellett egy újságcikket és ennek részét képező éneket is olvashatunk. A cikk és az ének Schmidt Éva tollából az *Osztják* szó című hetilapban jelent meg kazimi nyelvjárásban (a kötet a szerző fordításában hozza mindkettőt: 22–26). A fejezet további részeiben a gyűjtés lehetőségeiről olvashatunk (hol, milyen személyi és anyagi feltételekkel folyt, folytatható a munka), és a Nemzeti Kultúra Hete júliusi rendezvényeiről. A több mint 10 oldalas leírás – melyet Schmidt Éva Lázár Katalinnal közösen készített – Juilszk község, történelme, lakossága és gazdasági helyzete bemuta-

tása után a 7 x 7 rénszarvas Kazimi istennőnek való feláldozását és az ehhez kapcsolódó medveünnepet írja le igen részletesen (28–40).

A következő nagyobb egység az intézmény alapításáról szól (A Belojarszkiji Északi-osztják Folklorarchívum alapítása 41–52). 1991 májusában, mire hivatalosan is elkezdődött a munka, a Folklorarchívumnak kialakult profilja volt, ezen belül a szellemi néprajz, a folklór és a nyelvészet területén kiemelt kutatási témák is meg lettek határozva. Ezek azok a területek, amelyeken elért eredmények a következő évek beszámolóiban is rendre megjelennek, kiegészülve az aktuális témák, expedíciók leírásával. Az 1991-es jelentés ezek köré a kiemelt kutatási témák köré csoportosul (44–46), valamint kitér az Obi-Ugor Kutató Team munkásságára és három expedícióra, ebből egy a Tremjugán, kettő pedig a Kazim mentére vezetett.

Ahogy telik az idő, a beszámolók egyre inkább egységesek, egyre következetesebben térnek vissza ugyanazok az egységek évről évre. A „sematizálódásnak” egyszerű oka volt: az idők során egyre nagyobb teret kapott egy kutató életében is a számítógéppel végzett munka, azaz az évről évre ismételendő jelentések megírása is egyszerűbbé vált az előző sémák felhasználásával (erre a jelenségre a szerkesztő is felhívja a figyelmünket az előszóban 11). A kötet hátralévő részében alapvetően kétfajta dokumentum jelenik meg: a „Munka-beszámoló” címet viselő tömör, pontokba szedett adathalmaz, ezeket 1997 és 1998 kivételével minden évből megtaláljuk, míg a „Jelentés” kezdetűek olvasmányosabbak, többször melléklettel is kiegészülnek, de nem minden év anyagában található meg. Az 1994-es évi jelentésben például „Az osztják nemzeti mozgalom és tudomány”-ról ad számot, élénk képet rajzolva az obi-ugor autonómia kezdeteitől az areában megtalálható gazdasági, tudományos és szellemi viszonyokról (64–65). Ugyanezen évben az archívum intézményi kapcsolatait bemutatandó Schmidt Éva sort kerít a nemzetiségi iskolák helyzetének leírására. Csak egy rövid idézet a helyzet szemléltetésére: „Anyanyelven előadott tantárgyak az előkészítő és alsó osztályokban vannak, kidolgozás alatt áll az anyanyelv és bizonyos népmiszereti tárgyak 8. osztályig való oktatása” (67). Nem csak az állami oktatásról szól, hanem részletesen bemutatja az archívumban folyó kutató-, ill. dokumentátorképzést is, külön részt szentelve a belső és a külsős munkatársak oktatásának. Ebben az évben született a „A XIX. században lejegyzett kultikus szövegek átdolgozása” c. rész is, melyből megtudjuk, hogy a Reguly és Pápay által gyűjtött anyagok cirill betűs átdolgozása és részletes magyarázó jegyzetekkel való ellátása volt az elsődleges célja annak, hogy Berjozovban, ill. Szalahárdban mellékszerződéseket kötöttek (76–77).

Az 1995-ös jelentés az eddigiekhez hasonlóan a gazdasági helyzet vázolásával kezdődik, azzal a különbséggel, hogy ebben az előzőekhez mérten sokkal tragikusabb kép rajzolódik ki. Ebben az évben már nemcsak a belojarszkiji,

hanem a berjozovi, varjogáni, hanti-manszijszki archívumról is olvashatunk – bár mindegyiküket anyagi bizonytalanság jellemzi, csakúgy, mint a Ljantorban alapítandó újabb munkahelyet –, és egy magánarchívum létrejötte is körvonalazódik már. A területen lévő archívumok szervezési és módszertani irányítását Schmidt Éva mellett Tyimofej Moldanov végzi, biztosítva az egységességet. Ehhez az évhez kapcsolódik a „Melléklet az obi-ugor szellemiségről” (94–98). Ebben a szellemi kultúra szerveződéséről, a hozzá kapcsolódó „területi energetikáról”, ezek egymáshoz és a civilizációhoz való viszonyáról alkothatunk képet. Megismerkedhetünk az „Arvisura jelenség” rövid történetével és Schmidt Évának erről alkotott nézeteivel is. Ebben is felismerni véli az etnikus újjászületés lehetőségét, melynek „Feladata: az új obi-ugor kultúrvariáns kialakítása a hagyományos «természeti» kultúra és a civilizáció összehangolásával” (96). Ezt a részt kétségkívül – a beszámoló hivatalos stílusától elütve – némileg átlengi a misztikum.

A kötet hátralévő részében a „Jelentések” is ugyanazokat az egységeket tartalmazza évről évre, mindig aktuális információkat hozva, de melléklet már nem tartozik hozzájuk. A beszámolókból egyre gyakrabban tűnnek fel táblázatok arról, hogy hol, hány óra videó- és audiófelvétel készült, l. 155, 156, 163, 169 oldalakon.

A 2002. évi munkaterv – a következő évek programjára vonatkozóan – az egyetlen, amelyben a kötet szerkesztője megtartotta a Schmidt Éva által használt eredeti tipográfiát: vastagon szedve, dőlt betűvel, aláhúzva olvashatunk egyetlen mondatot: „Kérem feltétlenül támogatni a meghosszabbítást!”

Az 1992-es jelentésben és még számos helyen a gyűjtött anyagról szóló híradás mellett szerepel a jelentés írójának a kiadásra, megjelentetésre vonatkozó megjegyzése is, pl. hogy melyik részt milyen gyorsan lehetne a szélesebb publikum elé tárni: „A videós folklór felvételek..., egyéni portréfilmek ..., valamint a folklór együttesek szinte teljes repertoárja oktatófilm minőségben készülnek az osztják iskolák (és esetleg magyar egyetemek) számára kb. hat óra terjedelemben.” (56).

Bár Schmidt Éva maga már nem vehet részt az irányítása alatt gyűjtött anyag rendszerezésében, visszatanításában, hatása kitörölhetetlen az obi-ugorok, különösen az osztják nép történelméből. Nemcsak az archívum léte, de a tudományos feldolgozásra váró anyagok is biztosítják az általa megkezdett út folytatását, melynek egyik alappillére a róla elnevezett sorozat is.

Oszkó Beatrix

Irodalom

- Csepregi Márta (2002), Schmidt Éva 1948–2002. NyK 99: 309–318.
Kerezi Ágnes (2002), Búcsú Schmidt Évától. Finnugor Világ 7/3: 4–6.

Pusztay János: Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban

A Magyarságkutatás könyvtára XXVIII. Teleki László Alapítvány, Budapest. 2006. 317 o.

Pusztay János könyve láttelel a 21. század Oroszországának kisebbségi létben tengődő uráli népeiről, eredeti életformájuk lassú eltűnéséről, életterük beszűküléséről, létszámuk csökkenéséről, anyanyelvük sorvadásáról. A szerző a kívülálló tudós szenvtelenségével – ugyanakkor mély átérzéssel – tárja elénk a kíméletlen diagnózist. Nem kendőzi el a valóságot, nem esik a „rokonainkról csak szépet és jót” csapdájába, hanem az okokat tárgyilagosan elemezve mutatja be, hogyan és miért jutott a kihalás szélére jó néhány uráli nyelv. Az okok között természetesen vannak jól ismert külső, objektív tényezők is (orosz elnyomás, vegyes házasságok hatása stb.), de egyúttal kíméletlenül előszámolja azokat a jelenségeket is, amelyekről e népek többé-kevésbé maguk tehetnek: etnikai nihilizmus, passzivitás, beletörődés, alkoholizmus, öngyilkosságok, egészségtelen testi-lelki életvitel. A könyv vége felé azért felcsillantja a szebb jövő ígérését: ha az utolsó fejezet programpontjai (vagy legalább azok egy része) megvalósulna, sokkal optimistábban láthatnánk hányatott sorsú nyelvrokonaink következő évtizedeit.

Pusztay János az oroszországi uráli népek nyelvpolitikai kérdéseinek egyik legjelentősebb szakértője, konferenciák előadója és szervezője. Évek óta fáradhatatlanul járja Szibériát és a Volga-vidéket, figyel és anyagot gyűjt. Szakértője az Európa Tanácsnak, nemrég az észti Katrin Saks EP-képviselővel együtt nyújtott be jelentést e témában. E könyve a Finnugor Népek IV. Világkongresszusán (Tallinn, 2004) tartott, finnugor körökben nagy érdeklődést kiváltó plenáris előadásának átdolgozott, kibővített változata.

Az első fejezet (A kisebbségi kérdés folklorizálása: a politikai/közigazgatási keretrendszer és annak tervezett átalakítása) elején a szerző áttekinti, hogy az egyes uráli népek a róluk elnevezett közigazgatási egységek lakosságának hány százalékát teszik ki. Az áttekintés adatgazdag, Pusztay igyekezett összegyűjteni az egyes népekről hozzáférhető/létező forrásokat. Ebből adódóan azonban a táblázatok kissé heterogének, a mordvinokról az első adatok a 18. századból valók, a marikról, komikról és udmurtokról a 20. század 20-as éveiből közli az első adatokat, az obi-ugorokról az 1950-es, a nyenyeccekről az 1970-es évekből bukkannak fel számok, míg a karjalaiak első adatai az 1989-es népszámláláshoz köthetők. Az természetes, hogy a különféle források nem adnak egységes képet, de talán egy áttekintő táblázatot érdemes lett volna közreadni, legalább a legfrissebb (2002-es) adatok alapján. Eszerint a legjobb helyzetben a komi-

permjások voltak (a körzet lakosságának 59%-át ők adták), őket a marik (42,9), mordvinok (31,9), udmurtok (31) és komik (25,2) követték. Aggasztó a karjalaiak helyzete (9,2), s reménytelennek tűnnek a hantik (1,2) és manysik (0,7) kilátásai. A nyenyeciek közül a legjobb helyzetben a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzet lakói vannak (7,7), őket a jamalföldiek (5,2) követik, míg az Arhangelszk megyében élők csak 0,6%-át teszik ki az ottani népességnek. Persze – s ezt talán többször, erősebben lehetett volna hangsúlyozni a kötetben – ezek az adatok viszonylagosak, hiszen sem a régi, sem a mai népszámlálási adatok nem tükrözik pontosan az etnikai hovatartozást (felülről irányított, az elvárt adatokat eredményező összeírások, a vegyes házasságok gyerekeinek hovatartozási bizonytalansága, az ún. „megélhetési kisebbségek” kérdése stb.).

Aggasztó képet fest a jövőről Pusztay a közigazgatási rendszer átalakítása kapcsán: a legutóbbi javaslat mindössze hét területre osztaná Oroszországot, ami azzal járna, hogy a szovjet időkben létrehozott, az etnikumok létezését többé-kevésbé mégiscsak elismerő nemzeti köztársaságok, autonóm területek, körzetek stb. megszüntetésével az egyes kisebbségek eddigi nyelvi-politikai jogai is elenyésznének. Ennek első jelét már tapasztalhatjuk: 2005-ben a Komi-Permjak Autonóm Körzetet beolvasztották az ún. Permi tájba (jó lenne a *táj* helyett valami más terminust találni a *kraj* magyarítására!), ezáltal az eddig viszonylagos egységben élő permjások helyzete meggyengülni látszik. Még elgondolni is rossz, milyen helyzet állna elő, ha a Komi Köztársaság Arhangelszk, Vologda és Kirov megyékkel kerülne egybe, a volgai finnugor és törökségi köztársaságok egy fortyogó Volga-vidéki masszába olvadnának bele, a Hanti-Manysi AK pedig a Tyumenyi táj része lenne (16, 20). Az oroszok gondolatmenete szerint a tituláris köztársaságokban élő oroszok hátrányos helyzetben vannak az őslakossággal szemben, ezt pedig orvosolni kell (22).

E fejezet negyedik alpontjában Pusztay az oroszosítás történetét és jellemvonásait foglalja össze röviden, a lenini nemzetiségi politikától, a múlt század húszas éveinek viszonylagos jó helyzetétől kezdve a harmincas évek szörnyű eseményein (mari föderalisták, SzOFIN-ügy) át a mai helyzetig. Ez az áttekintés kicsit vázlatosra sikeredett, a mordvinok elmúlt 300 évének elnyomástörténete minden bizonnyal többet érdemelne 26 sornál, s az udmurtok ügyét sem érdemes tíz sorban elintézni (persze, ezek a kérdések később még többször előkerülnek).

A könyv második fejezete (Úton a megsemmisülés felé: a demográfiai helyzet) véleményem szerintem inkább nyitófejezet lehetett volna. Sőt, megkockázatom, az első két fejezetet kicsit szigorúbb szerkesztési elvekkel, kicsit határozottabb rostálással akár egybe is lehetett volna olvasztani – ezt maga a szerző is érzi, hiszen például az udmurtok kapcsán egész egyszerűen visszaautal az 1.1.6. pontra (53).

A fejezet elején Pusztay jól érzékelteti, milyen reménytelen a szovjet/országi nemzetiségi politikában bármiféle logikus rendet keresni. A nemzetiségek száma (és persze státusa) időről-időre az éppen aktuális politikai igények szerint változott: 1926-ban 190 etnikai közösségről beszéltek, ez 1939-re 62-re csökkent, de 1959-ben visszakapaszkodott száz fölé. 1994-ben 143 nemzetiségről (etnikai közösségről) tudtak hivatalosan, 2002-ben viszont 374 etnonima szerepelt a népszámlálási adatokban (bármit is jelentsen itt ez a kifejezés). Természetesen ezek az adatok is viszonylagosak, s a hatalom kénye-kedve szerint variálhatók–értelmezhetők: a jól ismert mordvin/erza/moksa fel- és megoszlás mellett a 2002-es adatokban a beszermánok önálló etnikumként szerepelnek, a vótok két, a vepszék három (vepszé, csuhar, csud) néven is felbukkannak stb. (44).

Pusztay könyvének e fejezetében (45) teszi közzé az uráli népek lélekszámának táblázatba foglalt adatait (megismétlem: ezt talán korábban is meg lehetett volna tenni), s áttekinti a változásokat 1926-tól napjainkig. Az adatsorokból számos tanulság olvasható ki. A legutóbbi összeírás (1989) óta az oroszországi uráliak összlétszáma 3,122 millióról 2 693 000-re esett vissza, ez 13,7%-os csökkenés (számomra mindig furcsán fest, ha egy népszámlálási adatsort nem kerekítve adunk közre; annak esélye, hogy a manysik valóban – és ebben a pillanatban is – 11 432-en vannak, nem túl sok; a kerekítés hangsúlyozná az ilyesféle adatok tájékoztató jellegét). Ez még annak fényében is baj, hogy tudjuk, az Orosz Föderáció összlakossága is jelentősen csökkent (145,2 millióról 143,4-re) (44). A legnagyobb veszteséget a nganaszanok (35%), a vepszék (33%), a karjalaiak (26%) és a mordvinok (21%) könyvelhetik el. (Jó lett volna itt legalább utalni az anyanyelvhasználattal foglalkozó 4. fejezetre, hiszen a pusztai létszámadatoknál lényegesebbek, vajon hányan – és melyik korosztály tagjai – beszélnek még az anyanyelvüket.) Örömdetes viszont a manysik (38%), hantik (30%) és nyenyecék (21%) létszámgyarapodása – még akkor is, ha élünk a gyanúperrel, itt nem feltétlenül arról van szó, hogy hirtelen ennyivel több manysi stb. született...

Bármennyire is viszonylagosak ezek az adatok, 1926-tól napjainkig bizonyos tendenciák mégis világosan kirajzolódnak: a mordvinok létszáma az elmúlt hét census során állandóan csökkent (1,335 millióról „indulva” ma már csak 843 ezren vannak, ez 37%-os visszaesés 76 év alatt!); szintén elkeserítő a karjalaiak helyzete (248 000 > 93 000); s szinte már csak múlt időben lehet beszélni az izsórokról (17 000 > 300). A másik oldal pozitív tendenciái: a nyenyecék (18 ezer > 41 ezer), a manysik (5800 > 11 400), és a szölkupok (1600 > 4200) létszámának gyarapodása.

Pusztay eljátszik a gondolattal, mi lenne 2093-ban, ha az elmúlt két népszámlálás (1989 és 2002) között megfigyelt tendenciák állandósulnának (46). Ötletnek jó, de egy ilyen igényes könyvben táblázatszerűen közreadni kissé

komolytalannak tűnik. Az már valóban a futuroológia tárgykörébe tartozik, hogy száz év múlva tényleg több hanti lesz-e, mint mordvin, több manysi fog-e élni, mint komi, létezni fog-e még akkor néhány vepsze és nganaszan stb. Amit viszont feltétlenül ki kell olvasnunk az adatokból: ha a népességfogyás ilyen ütemben folytatódik, száz év múlva a jelenlegi 2,6 milliós (oroszországi) uráli népesség valóban 1,5 millióra csökkenhet. Sőt...

A fejezet második részében a szerző az egyes finnugor népek demográfiai helyzetét mutatja be részletesen. Ezt az egységet feleslegesnek tartom: részben szólt már róla az első fejezetben, másrészt pedig sokszor csak az összefoglaló táblázat adatait ismétli meg. Megismétlem: talán célszerű lett volna az első két fejezetet egybegyúrní!

A kötet harmadik fejezete (Etnikai környezetszennyezés: az ökológiai helyzet hatása) borúlátó képet mutat az uráli népek jövőjéről. Borúlátó a kép, de sajnos, megalapozottan az. Pusztay a két volgai és a két permi köztársaság halálozási adatait elemezve arra a következtetésre jut, hogy az őslakos népek fogyásának egyik legfőbb oka életmódjuk: a rossz fizikai állapotuk és a katasztrófális pszichikai kondíciójuk együttesen odavezet, hogy pl. a komi férfiak 56%-a 60 éves kora előtt eltávozik az élők sorából, ill., „a munkaképes korú férfiak több mint fele alkoholmérgezésben, gyilkosságtól vagy öngyilkosságban hal meg” (58). A mordvinok öngyilkossági rátája néhány éve 34,7 volt, míg az oroszországi összműtató „csak” 18,5. Megdöbbentő adatok.

Pusztay részletesen szól a magas halandóság legfőbb okairól (a reménytelen élethelyzetből adódó depresszió, az ezt kísérő alkoholizmus, az eredeti létezés zsigorodása), de itt talán még részletesebben taglalhatta volna a szibériai népeket sújtó környezetszennyezési gondokat.

E fejezettel egy szerkezeti gondom van: véleményem szerint nem itt van a helye, ugyanis a demográfiai helyzettel foglalkozó második fejezetet inkább a hozzá szorosabban kötődő anyanyelv-használati egységnek kellene követni.

A kötet egyik legfontosabb fejezete éppen ez, az anyanyelvvel foglalkozó egység (Identitáshordozó vagy nyűg? – az anyanyelv). A szerző körüljárja az anyanyelv és nemzetiség összefüggésének kérdését. A statisztikai adatok látszatra kedvezőek: a marik háromnegyede, a komik 80%-a, az udmurtok 72%-a tartja a nyelvet a legfőbb identitáshordozónak (sajnos, itt a mordvinokról nem olvashatunk adatokat, pedig az árulkodó lenne...). A nyelvhalás taglalása (71–73) kissé elnagyoltnak tűnik, e fontos kérdés érdemelhetett volna kicsit nagyobb figyelmet is.

Lehangoló azonban az egyes demográfiai csoportok anyanyelvhasználatának adatsora. A 14 év alattiak közül a karjalaiaknak mindössze 11%-a vállalta anyanyelvét, a komi 18–34 éveseknél ez az arány 14%. Ez az alfejezet rendkívül

adatgazdag, ám itt is heterogén adatsorok kerülnek egymás mellé. Jó lett volna, ha összefoglaló táblázattal és értékeléssel zárta volna e részt a szerző.

Az oroszországi statisztikai adatok viszonylagosságát jól mutatja az anyanyelvtudással kapcsolatos adatsor (93): a körülmények ismeretében eléggé meglepőnek tűnik, hogy a mordvinok közel 73%-a beszéli anyanyelvét. E tekintetben nem olyan rossz az uráliek helyzete: tíz nép adatai 50–70% között mozognak, csak a hantik (47,3%), kolai lappok (39,5%), szölkupok (38,6%) és manysik (24%) maradnak e lélektani határ alatt. Puszta ismét futurologiai fejtegetésekbe bocsátkozik, de itt a korábbinál is jobban kiviláglik a helyzet képtelensége: ha a mai tendenciákat extrapolálnánk 2093-ra, akkor azt kapnánk, hogy egyrészt minden mordvin és (a korábban közreadott hasonló szellemiségű táblázat szerint majdnem kihaló) karjalai beszélné anyanyelvét, tőlük alig maradnának le a permjakok és komik, másrészt viszont teljesen elvesztené nyelvét az egyébként óriásira duzzadó hanti és manysi népesség (94).

Úgy érzem, Puszta ebben a fejezetben néhány lehetőséget kihasználatlanul hagyott, részletesebben is szólhatott volna olyan, általa csak épphogy felvillantott problémákról, mint az aktív kétnyelvűség és a csoportos félnyelvűség.

A mű talán leginkább adatgazdag, legjobban kidolgozott része az ötödik fejezet (Nyelvével hal a nemzet: nyelvi jogok, kisebbségi emberi jogok). Puszta e területen otthonosan mozog, biztosan idézi a különböző dokumentumokat, keretegyezményeket.

A Fishman-féle skálát (98) korábban, a karjalai nyelv kapcsán is bemutatja, elég lett volna egyszer közreadni; esetleg ezt vezérfonalként használva lehetett volna bemutatni az egyes nyelvek jogi státusát. Puszta részletesen ábrázolja a finnugor köztársaságok küzdelmét az államnyelvi státus eléréséért: a két volgai nyelv esetében az 1920-as évektől napjainkig, míg a permiek esetében az elmúlt 15 esztendő történéseit tekinti át. A barcelonai nyilatkozat megvalósulását (ill. meg nem valósulását) nem kellett volna külön részben taglalni, hanem be lehetett volna építeni az egyes nyelveket áttekintő egységbe.

A 6. fejezet az anyanyelvhasználattal szorosan összefüggő kérdéstről, az iskoláról szól (talán egy fejezettel előrébb is kerülhetett volna). Általános jelenség, hogy az anyanyelvi oktatás csak az általános iskola alapszintjén folyik, s ahogy halad előre a diák, úgy kerül előtérbe az orosz nyelv. A helyzet már-már feloldhatatlanul paradox: minél tanultabb valaki, annál inkább kötődik az orosz nyelvhez, s annál kevésbé fogja anyanyelvét használni mondjuk a jogi, orvosi vagy éppen fizikai ismeretanyag megtanulására-átadására. Ezáltal az anyanyelv használati köre erősen beszűkül, s másodrendűvé válik. Ezen a helyzeten kicsit enyhít, de az ideálistól még így is távol áll, hogy a felsőfokú képzésben legalább az ún. nemzeti tárgyakat lehet anyanyelven tanulni. Nem valószínű, hogy az ún. nemzetiségi iskolák létrehozása gyökeresen javítana a helyzeten...

Pusztay részletesen elemzi az iskolai oktatás helyzetét, bemutatja a különböző szociológiai vizsgálatokat, felméréseket. Rendkívül adatgazdag áttekintése kitér az anyanyelvi oktatásban résztvevők létszámára, az egyetemi tanszékek helyzetére és a tankönyvkiadásra is. Konkluzióként élhetünk egyik megállapításával: „Kevés a modern szemléletű nyelvkönyv és egyéb oktatási segédeszköz...” (130). Itt talán hivatkozhatott volna Bátor István 1980-ban megjelent művére is (Russen und Finnougrier. Kontakt der Völker und Kontakt der Sprachen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altica. Band 13. Otto Harrassowitz, Wiesbaden).

Statisztikai adatai világosan mutatják, hogy nagymértékben csökken az iskolák és a tanulók száma: a mordvin diákok létszáma az elmúlt öt évben ezer fővel lett kevesebb (133), s hasonló a visszaesés a marik körében is (139).

A 7. fejezet címe (Patyomkin falu – a kultúra) önmagáért beszél. A szerző rendkívül részletesen tárja elénk az egyes köztársaságok kulturális életének számadatait – és ami mögöttük van. Ha pusztán a számokat nézzük, azt hihetnénk, hogy (majdnem) minden rendben van: vannak színházak, működik a könyvkiadás, sugároz a helyi tévé és rádió. Azonban ha Pusztay segítségével a száraz adatok mögé kukkantunk, teljesen más kép rajzolódik ki. Karjalában azt sem lehet eldönteni, van-e karjalai nyelvű színházi élet, a mordvinoknál egyedül a Torama a „húzónev”, Joskar-Olában eloroszosítják a Sketan Színházat és akkor még nem is szóltunk az orosz esztrád mindent magába szippantó hatásáról...

A könyvkiadásról közölt adatokat nézegetve meglepő információkra bukkanhatunk. Mordvinföldön a negyvenes években évente több mint száz könyvet adtak ki, mára ez a szám tizenöt-húszra zuhant vissza; az udmurtoknál az utóbbi években az átlagszám mindössze 16,5 és így tovább...

Pusztay adatait összegezve: a vizsgálatba bevont népek (mari, udmurt, komi, mordvin, karjalai, nyenyec, hanti és manysi) népek nyelvén jelenleg 53 különböző folyóirat/újság jelenik meg, összesen 102 600 példányban. Ez azt jelenti, hogy minden 25 000 „urálira” jut egy példány! A legtöbb újság Mariföldön és Udmurtiában lát napvilágot (15 és 10), a legkevesebbel a nyenyecnek (3) és az obi-ugoroknak (2) kell beérniük. Külön kutatást érdemel az újságok nyelvezete (vö. Sipos Mária cikkét a hanti újságírásról a Folia Uralica Debreceniensia 13. számában).

A 8. fejezet (A többség kegyelemkenyerén? – a diaszpóra) még tovább árnyalja-feketíti az eddig sem túl rózsás képet az uráli népek jelenéről és jövőjéről. Köztudott, hogy legrosszabb helyzetben a mordvinok vannak, hiszen csak mintegy harmaduk él a róluk elnevezett köztársaságban. Pusztay adatai alapján őket a marik követik (51,7%). Jobb a karjalaiak (70,3%) és az udmurtok (72,3%) helyzete, s e szempontból egész jól állnak a komik (87,4%).

Pusztay megállapítása szerint (179) „a diaszpórában élő kisebbségek nemzeti/etnikai öntudata gyakran erősebb a saját köztársaságban élőkénél”. Ezt a népesség fogyásának számadatai is mutatják: 1970 és 2002 között az egyes finnugor népek létszáma „otthon és idegenben” egyező ütemben csökkent, azaz a diaszpórában élők fogyása nem gyorsult fel a mostoha nyelvi-politikai körülmények ellenére sem.

Talán ebben a fejezetben sikerült az adatokat a legjobban „homogenizálni”, az ugyanazon évekből származó, ugyanazon elvek szerint elrendezett adat-sorokat így lényegesen könnyebb összevetni. (Ugyanakkor a 184. oldalon a marik adatai feleslegesek, a következő oldalon ugyanazon számok szépen táblázatba vannak foglalva.) Külön „csemege” a baskíriai helyzet részletes bemutatása.

A 9. fejezet (Újjáélesztés a klinikai halálból – a nyelvi tervezés) kulcsmotívuma: a nyelv fennmaradásának legfőbb záloga az élet minden területén használható nyelvváltozat megteremtése. E téren az oroszországi finnugorok igencsak rossz helyzetben vannak: ezek a nyelvek családi-hétköznapi funkciójukat betöltik ugyan, de sem a szépirodalom (tágabban a kultúra), főként pedig a közigazgatás és a tudomány területén nem tudnak versenyre kelni az oroszsal. Így ezeknek a nyelveknek a presztízse gyors ütemben csökken, ami oda vezet, hogy a fiatalabb generáció nem szívesen tanulja-alkalmazza apái, nagyapái „csökkentett használati értékű” nyelvét. De még ha használná is, lehetőségei korlátozottak, hiszen egyrészt az iskolai oktatásban sem kap elegendő teret az etnikumok nyelve, másrészt pedig megfelelő szakterminológia híján nehéz feladatnak tűnik a komi, mordvin stb. nyelvű jogi vagy éppen orvosi könyvek használata.

A szaknyelvek megteremtésének igénye 1990 óta erősödni látszik – a 20. század kisebbségi létéről sok mindent elárul például a mordvin nyelvtervezés „történelme”, a kérdéssel foglalkozó nyelvészeti konferenciák időpontjai: 1933, 1934, 1938, majd tudományos ülésszak 1952-ben, ezt követően pedig 1993-ban... (226–228). Mostanában, ha lassan csordogálva is, de napvilágot látnak a különböző szakterületek kifejezéstárai; a feladat nagyságát jól szemlélteti, hogy Matti Erelt számításai szerint a kilencvenes években a tudatos nyelvtervezés egyik kiemelkedően teljesítő helyén, Észtországban mintegy 160 terminológiai szótár és szójegyzék jelent meg (220). Pusztay sorra veszi a nyelv gazdagításának különféle eljárásait: új szavak alkotását szóképzéssel és összetétellel, régi szavak felelevenítését, nyelvjárási szavak beemelését, tükörfordításokat, közsavak terminologizációját, jelentésbővülést – mindezeket bőséges nyelvi adatokkal illusztrálva. Külön szól a bibliafordítások szükségességéről is.

A problémát helyesen látja: a nyelvészek és egyéb szaktudósok munkája önmagában vajmi keveset ér, ha ezek az új terminusok nem rögzülnek, nem épülnek be a beszélők szókincsébe. Ez pedig nehéz feladat, objektív és

szubjektív szempontból egyaránt. Objektívnek a tankönyvek, a szakkönyvek, a nem orosz nyelvű tudományos fórumok stb. hiányát tekinthetjük (képzeljünk el egy orvosi konferenciát manysiul...), szubjektívnek pedig a kisebbségi beszélők elszántságának (patetikusabban szólva: nyelvi elkötelezettségének), a purista nyelvszemlélet terjedésének csekély mértékét. Jomagam is ismerek olyan mordvin nyelvészt, aki gyermekeivel oroszul társalog... (Vö. még ehhez Pusztay elemzését: az udmurt bölcsészek 78%-a nyilatkozott negatívan az új terminológiáról, 207). A tudományos szaknyelvnél is rosszabb állapotban van a közigazgatás, a politikum nyelve: az orosz dominanciája ott még egyértelműbb, még nyomasztóbb.

A helyzetet mindemellett a belső megosztottság is nehezíti: a nyelvi pluralizmusra való törekvés az „oszd meg és uralkodj” elvvel „elegyedve” a finnugor népek esetében sajátos jelenséget produkál. Hiába deklarálják a különféle (főként persze nyugati) tudósok az „egy nemzet – egy nyelv” elvet, ez a gyakorlatban alig-alig érvényesül. A legszomorúbb talán a mordvinok jól ismert megosztottsága: hiába látnak időről-időre napvilágot a különféle elemzések az erza és a moksa összetartozásáról, hiába a mintegy 80%-os lexikai egyezés, ha maguknak a mordvinoknak (főleg az erzáknak) az ellenállásán minden ilyen kezdeményezés megbukik. Ahogy Pusztay saját bőrén is tapasztalta, az erzák véleménye szerint „az egységes nyelv az erza etnosz megszüntetését hozza magával” (202). Az orosz funkcionáriusok közben meg röhögnek a markukba. Nem sokkal jobb a mari és a karjalai helyzet sem, a „semmit nem szabad elsietni” (200) régi szép szovjet elve a mai napig él és virul... (Ehhez egy megjegyzés, a Mari Tudományos Kutatóintézet 196–197. oldalakon közreadott felmérése a Mariföldön uralkodó hihetetlen toleranciáról, a más nyelvet beszélők mélységes megbecsüléséről, az idegenek szeretetéről talán megérett volna egy rövid kommentárt...)

E fejezet szerkesztése kapcsán is teszek egy megjegyzést: a 9.2.2. pontot (206–217, de különösen az egyes nyelvekről közöltek, a 210. oldaltól kezdve) talán érdemes lett volna beolvasztani az előző és az ezt követő alfejezetbe.

A 10. fejezet (Euthánázia vagy... – a finnugor népek jövőjének feltételei) a tudós vívódása. Pusztay egyrészt közreadja a kíméletlen tényeket (a politika célja, etnikai nihilizmus, az anyanyelv státuszának romlása, a kétnyelvűség irányába tett lépések csekély hatékonysága, az alig vegetáló kisebbségi sajtó nem létező nevelő hatása, az iskolázottság rossz mutatói, a falusi lakosság hagyományos életformájának elsorvadása, a városi lakosság eloroszosodása), másrészt viszont ahol csak tud, igyekszik pozitív jövőképet festeni. Nem sikerül neki, de ez a legkevésbé az ő hibája. Nem sikerülhet, hiszen a kisebb finnugor népek helyzetének gyökeres javulásához olyan intézkedések lennének szükségesek, mint „a föderális és a helyi politika a nemzetközi jogi normák

szellemében bánik az őslakossággal; leállítják a föderáció megkezdett átalakítását; visszaállítják a nemzetiségi minisztériumot; az érintett népek felhagynak nihilista, depresszív, önromboló magatartásukkal...” (245). Sajnos, a különféle kongresszusokon időről-időre felbukkanó általános állásfoglalások („a nyelvi jogok biztosítása, a nemzeti iskola rendszerének tökéletesítése, a kétoldalú kétnyelvűség megteremtése” stb., 246) önmagukban, a deklaráció szintjén egy tapodtat sem visznek közelebb a célok eléréséhez. Minden (vagy majdnem minden) az anyanyelv megőrzésén, továbbfejlesztésén múlik, de ezt – cinikusan szólva – a többségi társadalom is felismerte. Jól látja Pusztay, hogy a szülők meggyőzése a kis presztízsű (anya)nyelv tanulásáról szinte reménytelen, a fiatalok számára is vonzó nyelvi/kulturális programok megteremtése gyakoribb jár, a kölcsönös kétnyelvűség álom marad (adatok: a Mari Köztársaságban az oroszok 3,4%-a beszél mariul, Mordvinföldön az oroszok 3–4%-a tud moksául/erzául stb., 255–256).

Rosznak a finnugorok iskolázottsági mutatói is. Pusztay adatai szerint Oroszország orosz népességének 19%-a rendelkezik valamilyen felsőfokú végzettséggel, ehhez képest az egyes finnugor köztársaságokban/autonóm területeken ez az arány lényegesen alacsonyabb (átlagban 13–14% lehet), s ha csak az őslakosokat vizsgáljuk, a helyzet még rosszabb (8–9%). A legkevésbé iskolázottak az északi népek (nyenyec 2,7%, obi-ugor 7%, ill. permjak 5,5%), de még a lista élén álló mordvinok (12,6%) sem lehetnek büszkéek mutatóikra. Persze, az iskolázottsági mutatók pusztá emelkedésének sem lenne egyenes következménye az anyanyelvi ismeret javulása, hiszen – mint erről korábban már esett szó – minél feljebb haladunk az oktatási szinteken, annál inkább az orosz dominanciájával találkozhatunk.

Hasonló feloldhatatlan ellentmondás rejlik a településfajták vizsgálatában is. Pusztay megállapítása szerint a városi lakosság aránya egyre nő. Az adatokat összesítve: 1970-ben az uráli népesség 23,5%-a lakott városokban, míg 2002-re ez a szám 42,4%-ra nőtt. A probléma két síkon jelentkezik: a városok nyelve javarészt az orosz, tehát az urbanizáció törvényszerű kísérő jelensége az eloroszosodás. A másik gond: a falu életszínvonala alacsony és egyre romlik, így gyors és határozott intézkedések híján az etnikai nihilizmus még tovább fog nőni.

A könyv utolsó fejezete (Nemzetközi együttműködéssel megvalósítható nemzeti program) egyfajta (kötelezően?) optimista jövőt felvázoló programnyilatkozat. Pusztay János az Európa Tanácshoz 2006-ban benyújtott, az oroszországi finnugor népek helyzetéről szóló jelentés szakértőjeként fogalmazta meg ezt a kiáltványt, melyet ő „a három finnugor nyelvű EU-tagállam összehangolt programjaként az EU támogatásával lát végrehajthatónak, s amelynek középpontjában a nyelv és a kultúra – s így a nép – megőrzésének, a nemzeti öntudat erősítésének, az öntudatos nemzeti értelmiség kinevelésének kérdése áll”

(279). Ennek megvalósítása érdekében az oktatás, a kutatás és a kultúra területén nemzetközi alapítvány létrehozását tartja szükségesnek. A három terület legfőbb céljai: a felsőoktatásban a nemzeti tárgyak programja, lektorok és vendégtanárok küldése, doktori programok beindítása, tananyagok összeállítása; a közoktatásban tanártovábbképzés, szakmódszertani és infrastrukturális segítség; a kutatásban: közös projektek, expedíciók, kiadványok; a kultúra terén: fordítások számának növelése, tévé- és rádióműsorok választékának bővítése stb. (280–282). Nyilvánvaló, hogy rövid időn belül jelentős mérvű javulásra nem számíthatunk, de már az első lépések megtétele is szép eredmény lenne. Bizakodásra adhat okot Sólyom László kezdeményezése is: az Európai Unió önálló államisággal rendelkező finnugor köztársaságai elnökeinek részvételével megalakított „finnugor platform” létrehozása.

Terminológiai részletkérdések. Pusztay az uráli népek lakóterületének megnevezése során többféle elvet követ. Egyrészt használja a politikai-közigazgatási egységek magyar nevét (Komi Köztársaság, Hanti-Manysi Autonóm Körzet, ill. a semleges Karjala nevet), másrészt a helyi elnevezést (Marij El, Jugra), harmadrészt pedig az orosz nevet (ill. annak magyarított változatát): Mordóvia, Udmurtia. Úgy érzem, ezek helyett talán szerencsésebb (és egységesebb) lett volna a Mordvin/Udmurt Köztársaság változatot használni. A mordvinok kapcsán hol erza/moksa nyelvet, hol nyelvjárást emleget, ennek megfelelően a mordvin is hol nyelvként, hol nyelvekként (pl. 104, 226), hol pedig nyelv(ek) formában (pl. 210) kerül elő.

A fiatalabb generáció iránti figyelmisség jele, hogy a cirill betűvel lejegyzett adatoknak mindenütt megadja a latin betűs átíratát is. Tudom, hogy az olvasó telhetetlen, de a könyv terjedelmének határt kell szabni, emiatt csak egy hiányérzetemet teszem közzé: jó lett volna többet olvasni a latin/cirill betűs írásmód sajátosan finnugor problematikájáról is.

Pusztay János könyvében óriási anyagot dolgozott fel, bibliográfiája több mint 420 tételt tartalmaz (néhol a túlzott adatmennyiség a szerkesztési fegyelem rovására megy: jó lett volna minél több helyen egységesíteni a táblázatokat – s ebből következtetéseket levonni –, s talán kicsit szigorúbb, feszesebb szerkesztéssel az adathalom okozta némi töredezettséget is le lehetett volna küzdeni). Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a szerző a nyelvhalás–népmegmentés nehéz, szomorú kérdéséről mindenféle hamis pátoz nélkül, tárgyilagosan, állításait szigorú adatokkal alátámasztva ír, elkerülve így az ebből adódó csapdahelyzeteket. Könyve a jelenlegi helyzet pontos leírása, s egyben segélykiáltás e népek jövője érdekében. Reméljük, utolsó fejezetében felvázolt programjának minél több pontja valósul meg a közeljövőben.

Zaicz Gábor (szerk.), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.

Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2006. XXI + 998 o.

1. Újabb művel bővült a magyar etimológiai szótárak sora. Az elmúlt évtizedekben kiadott többkötetes, elsősorban a (bel- és külföldi) szakembereknek szóló kézikönyvek után egy olyan szóeredeztető szótár jelent meg, amely a művelt nagyközönség számára foglalja össze a különféle magyar szavak és – elsőként a magyar etimológiai szótárak sorában – a magyar toldalékok eredetmagyarázatait. A Zaicz Gábor főszerkesztő vezette munkaközösség valós olvasói igénynek igyekszik megfelelni egy olyan szótárral, amelynek egyik mintája Bárczi Géza Magyar szófejtő szótára volt (SzófSz. 1941). Szótárának tájékoztatójában Bárczi a következőt írja: „Az egyes szavak [...] eredetükkel és a hozzájuk kapcsolódó, sokszor színes művelődéstörténeti tanulságokkal, azon kívül, hogy szintén bepillantást engednek a nyelv multjába [!] s ezen keresztül a nemzetnek gyakran történeti adatok híján kódos előidőibe, mindenki számára érthető nyelven is tudnak beszélni” (SzófSz V) – úgy gondolom, ez még ma is helytálló kijelentés.

Régi tapasztalat, hogy a nem szakmai közönség a nyelvet alapvetően a szavakkal, a szókinccsel azonosítja. Ennek a valójában „tudománytalan” vagy „féltudományos” megközelítésnek annyi reális alapja azért van, hogy a szavak alkotják a nyelv „látható felszínét”, s tartalmazzák nyelvi formában a világról alkotott fogalmainkat. Éppen ezért a szavak eredete, története, tágabb rokonsága és jelentésbeli összefüggései iránt az érdeklődés mindig is megvolt a nyelv iránti naiv vagy laikus érdeklődésben is.

2. A szótár három fő részre osztható. Az első az ilyen kézikönyvekben általában megtalálható bevezető információkat tartalmazza (VII–XXI). A Bevezetőt a szerzők Kiss Lajos emlékének szentelték: ezzel tisztelegni akartak a magyar etimológiai kutatások egyik legnagyobb alakja előtt, aki kezdettől fogva támogatta ennek a szótárnak az elkészítését. Ebben a fő részben találjuk a magyar etimológiai szótárak áttekintését Budenz munkájától „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-n (TESz) át az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen”-ig (EWUng). Ugyancsak itt olvashatunk a magyar szókinccs eredetbeli csoportjainak főbb jellemzőiről, majd az Etimológiai szótár céljáról és jellegéről. A szótár kiadójának és szerzőinek elsődleges célja az, hogy „a magyar szókinccs elemeire irányuló eddigi magas színvonalú etimológiai kutatásokat összegezzük a művelt nagyközönség igényeinek megfelelően egyetlen kötetben.

Forrásként elsősorban *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát* és ennek német nyelvű változatát [EWUng – G. K.] használtuk a szócikkek tartalmi részének összeállításában” (XI). Ez a két szótár adja tehát a szükséges tudományos alapot ehhez a tudománynpszerűsítő és nyelvi-művelődéstörténeti ismeretterjesztő kézikönyvhöz. Ebből következik, hogy a szócikkek tartalma jelentős mértékben megegyezik az említett szótárak megfelelő részeinek tartalmával, természetesen azokkal az egyszerűsítésekkel, amelyek révén egy tudományos szakszótárból egy, az érdeklődő művelt közönség számára is érthető szótár lesz. A kiinduló forrásokhoz képest természetesen több ponton is találhatunk kisebb-nagyobb eltéréseket. Ezek közé tartoznak az újabb szakirodalom alapján végrehajtott kiegészítések, illetve kiigazítások. Ilyen például a *-vel* határozórag szócikke, melyben Bereczki Gábor újabb keletű magyarázata is helyet kap, valamint az *isten* szócikk, melyben Rédei Károly iráni etimológiájára is utal a szótár – szerintem ez utóbbinál a finnugor magyarázat mellett részletesebben lehetett volna foglalkozni ezzel az új eredeztetéssel is.

Minden korábbi magyar etimológiai szótártól eltérően – tehát valódi újdonságként – az új kézikönyv tartalmazza a magyar nyelv egykori, illetőleg mai todalékainak etimológiáját is. Hasznosnak tartom ennek a 275 szócikknek a beiktatását, hiszen ezzel nemcsak az egyes komplex szavakról (hangsorokról), hanem a különféle szóalakok létrehozásában szerepet játszó todalékok eredetéről, keletkezési módjukról is tájékozódhatunk. Ez különben nehézkes feladat volna, mivel a todalékok eredetéről csak olyan összefoglaló nyelvtörténeti művekből szerezhetne ismereteket a nem szakember is, amelyek talán nem minden közönyvtárban állnak a polcokon. Egyébként a történeti morfológiával kevésbé foglalkozó nyelvészek számára is érdekes és meglepő lehet, hogy például a *-d* morféma hatos, a *-k* ötös, de még az *-n* is hármas homonímiával (tehát ennyi eltérő funkcióval) szerepel(t) a magyarban.

A korábbi szótárak és a legújabb etimológiai szótár között természetesen a címszóállományban is eltérés mutatkozik, ami a célközönség és a terjedelmi különbségek miatt érthető. Az eltérés egyrészt a már említett todalék-etimológiákból is fakad, másrészt nyilván mérlegelni kellett, mi az, ami egy ismeretterjesztő szótárba bekerülhet. A lexémákat tárgyaló 8670 szócikkre vonatkozóan egyetérthetünk azzal, hogy „a mai magyar nyelv szókincsének leggyakoribb, legfontosabb tö- és származékszavait tartalmazza az Etimológiai szótár” (XI), az egyéb nyelvi rétegekbe tartozó szavakból viszont csak ritkán kerültek be szavak. Ezzel a célkitűzéssel kicsit ellentmondónak tartom a következő szempontot: „Véleményünk szerint viszont valamennyi ősi (uráli, finnugor, ugor eredetű) szó, valamint honfoglalás előtti iráni és török jövevényszó akkor is bekerül szótárunkba, ha a szó ma nem köznyelvi, hanem például csak nyelvjárásainkban él” (XII). Érvként (a főszerkesztő és a szó-

cikkírásban közreműködők szűkebb szakterülete mellett) nyilván elsősorban az szólhatott, hogy ezek igen régi elemei a magyar szókészletnek, melyek erősen meghatározták annak alapjelleget, és kevésbé az, hogy művelődéstörténeti szempontból milyen tartalmúak. Mert ha ezt is – tehát a művelődéstörténetet is – fő válogatási érvnek tekintjük, akkor bizony számos korai szláv (de akár más eredetű), mára már elavult vagy csak a nyelvjárásokban élő szó is helyet kaphatna a szótárban. Hogy végül is milyen hatásfokkal valósult meg ez a szándék, az csak alapos vizsgálat után derülhet ki. Egyébként a magyar szókészlet alaprétegének erősen finnugor jellegét nem árt ebben a szótárban sem hangsúlyozni, hiszen manapság újra bőven tenyésznek a legképtelenebb nyelvrokonítási kísérletek és ezek részeként a lehetetlen szófejtések.

Az előzményekhez képest új szavakat is találunk az Etimológiai szótárban: ez érthető és helyeselhető, hiszen folyamatosan jelennek meg olyan új fogalmak a nyelvben, amelyeket addig nem létezett szavakkal kell kifejezni. A kérdés csupán az, hogy az újonnan tárgyalt szavak mindegyike megfelel-e a címszavak fölvetésénél alkalmazott kritériumoknak. Szerintem helyénvaló például a következő szavak szerepeltetése: *allergia*, *globalizáció*, *szupermarket*, esetleg a *netkávészó* és a *szkinhed* stb. Kérdés, hogy „nagyon” kellett-e a következők: *arbitrázs* 'döntőbírótság', *cunami* 'szökőár', *iglu* 'jégkunyhó', továbbá *second hand* 'másodkézből való', *shake* 'kevert (szeszes) ital', *shopping* '(be)vásárlás' (de ha már bekerült, miért nem magyar írásmóddal, miként pl. a *szkinhed* ?) stb. Ez utóbbiak javarészt vagy szaknyelvek, vagy a sajtóban időlegesen felbukkanó szavak, melyeknek (egyelőre vagy véglegesen) jó helyük lenne az idegen szavak szótáraiban is. Persze, aki már foglalkozott szótárak címszóállományának összeállításával, az tudja, hogy ez az egyik legnehezebb lexikográfiai feladat, melynek során igen sok szempontra kell ügyelni. És általában nem a felvett szóállomány szokott „megütközést” kiváltani, hanem azok a szavak, amelyeket éppen keresünk, és nem találunk.

Az Etimológiai szótár bevezető részében található három lista is. Az első az Irodalomjegyzék (XVI–XVII): az ebben található művek segítségével az érdeklődő olvasó a tárgyalt szavak szélesebb etimológiai hátteréről is olvashat. A felsorolt művek is javarészt a TESz és az EWUng hasábjairól kerültek ide, de találhatunk itt újabb munkákat is, pl. Kiss Lajostól, T. Somogyi Magdától és Tótfalusi Istvántól is. – Hasznosnak tekinthetjük A jelentősebb magyar nyelvemlékek a 16. század végéig című összeállítást (XVIII–XIX), az ebben található rengeteg hiba viszont igen bosszantó! Tévesen írt nevek: *Ibn Ruszta* helyett *Rusztafa*, *Anonymus* helyett *Anonimus*; ugyanaz a mű kétféleképpen közölve: *Anonymus Gesta Hungarorum*-a 1150 k. és (az újabban kikövetkeztetett) 1200 k. évszámmal is szerepel, a *Váradí Regestrum* szerepel egyszer 1208–1235-ös (eredeti keletkezési) évszámmal, majd később *Ritus explorandae*

eritas... címmel 1550-es évszámmal: ez utóbbi a nyomtatásban közzétett nyelvemlék. De ezeken kívül is szép számmal találhatók következetlenségek és tévedések, amelyek feltétlenül szükségessé teszik ennek a két lapnak a teljes újraszédését. – A harmadik lista a nyelvi adatok hangjelölési gyakorlatát foglalja össze (XX–XXI). Néhány fogalmazásbeli pontatlanság itt is előfordul. A β -ról ezt olvashatjuk: „w-féle ejtésű bilabiális (két ajakkal képzett) zöngés réshang” – a *w* tulajdonképpen nem takar magyar hangot (fonémát), s ha kiejtjük, általában „simán” *v*-t, tehát labiodentális hangot ejtünk. A φ szerintem nem „a *p*-nek megfelelő [...] réshang”, hanem a *p* képzési helyén keletkező „zöngétlen bilabiális (két ajakkal) ejtett réshang”. Stb.

Az Etimológiai szótár második fő részét, törzsanyagát a 8945 szócikket tartalmazó szófejtő rész alkotja (1–941). A szócikkek elrendezésén és megformáltságán is látható a szótár ismeretterjesztő jellege. A magyar etimológiai szótárak gyakorlatától eltérően itt csak egy főcímszava van az egyes szócikkeknek, vagyis a bokrosítás elvét nem követik az alkotók. Érthető és elfogadható eljárás ebben a műfajban, hiszen ezzel a nem szakember olvasót segítik a szótár gyors, kényelmes használatában. A TESz, illetve az EWUng szócsaládjában található (és értelemszerűen egymással alfabetikusan is szorosan összefüggő) lexémák közül a mai magyar köznyelvben általánosan ismert szó kerül a szócikkek élére, de a többi alcímszó (és egyéb származék) sem tűnik el, ha köznyelvnek minősülnek, hanem a szócikk szövegébe fogalmazva találhatók meg. Így például az EWUng-beli *andalodik* (főcímszó), *andalog*, illetve *andalít* (alcímszavak) közül az *andalog* áll a szócikk élén, az említett másik két szóról pedig az etimológiai részben olvashatjuk, hogy ezek is azonos töre vezethetők vissza. Ezzel szemben az EWUng-beli *baktat* (főcímszó), *baggadoz* 'bukdácsol', illetve *baggat* 'betűzve olvas' (alcímszavak) közül az itteni szócikkben csak a *baktat* szerepel, hiszen a másik kettő kevésbé ismert nyelvjárási szó. Ezzel az anyagelrendezéssel a szótár összességében 20530 nyelvi elem eredetéről ad felvilágosítást az olvasónak.

A szócikkek alapvetően a tárgyalt szavak eredetmagyarázatát adják, ezzel szemben a magyar történeti-etimológiai szakszótárakból ismert szó- és jelentéstörténeti részek itt csak igen redukált formában találhatók meg. A címszó után évszám utal az illető szó első írásbeli előfordulására, jelölve azt is, ha ez bizonytalan, továbbá azt, ha az tulajdonnév: ilyenkor az első közzéadott adat évszáma is szerepel. Jelentéseket csak a homonimák esetében találunk, illetve akkor, ha a címszó nem a köznyelv szava. Ezt a megoldást ebben a szótárfajtában általánosságban elfogadhatjuk (más nyelvek hasonló szótáraiban is ennek megfelelő eljárásmodot találhatunk), de néhány esetben bizonyos ellentmondásokat figyelhetünk meg az adatolás és a jelentések között. Így például a *vonat* címszó után nem szerepel jelentés, amiből az következik, hogy a

szót a mai köznyelvi jelentésben ('vasúti szerelvény') kell érteni. Ám az 1780 körüli első írásos adat ezt anakronisztikussá teszi: ebből az évből a *vonat* szónak a már elavult 'sorshúzás' jelentése származik, amire a szócikk szövege csak általánosságban utal, de természetesen konkrétan megemlítve, hogy a mai köznyelvi jelentés 1840-ből adatható. Ugyancsak „inkoherencia” figyelhető meg az *arc* és az *orca* esetében. Ez a két szó az EWUng.-ban az *orca* alatt egy szócikkben található, hiszen etimológiailag szorosan összefüggnek egymással. Az Etimológiai szótárban természetesen van önálló *arc* címszó, mellette az 1372 u. évszámjelzés található. Ez azonban a Jókai-kódex *arcája* adatára utal, ami csakis a később, 1405 körül már *orca* alakban rögzült lexéma (s az Etimológiai szótárban önálló címszó) adata lehet. Az első „igazi” *arc* 1513-ban jelenik meg a magyar írásbeliségben. Jelentéstörténeti „homály” található a *donga* szócikkében is. A szó a mai jelentésében először 1233-ban fordul elő. A szócikkben váratlanul ezt olvashatjuk: „A 'hordó' jelentés érintkezésen alapuló névátvitel eredménye”. Ilyen köznyelvi jelentése viszont a szónak nincs, és az sincs megjelölve, hogy ez 1564-ből adatható először (vö. EWUng). Ezekben és a hasonló esetekben érdemesebb lett volna a szótörténeti valóságnak pontosabban megfelelő folyamatokat a szócikkekben ábrázolni.

Az etimológiai kifejtő részek bevezető mondatai javarészt megfelelnek az EWUng-ban kidolgozott elveknek, s azokat adekvát módon adja vissza a magyar fordítás. A szócikkek tartalma is javarészt a német nyelvű szótárban olvashatóknak felel meg, bár itt-ott érthetetlen (semmiképpen sem az újabb kutatásból fakadó) hibás változatok is fölbukkannak. A *báj* szócikkében azt olvashatjuk, hogy a szó a honfoglalás előtt kerülhetett valamelyik török nyelvből a magyarba, ezt követi néhány török nyelv adatának a felsorolása, miként az EWUng-ban is. Majd váratlanul az áll, hogy „A magyarba az oszmán-török *bay* szó kerülhetett (...)” – ez egyrészt nyilvánvaló önellentmondás, másrészt ilyet az EWUng egyáltalán nem állít, csupán a török nyelvi megfelelők között megadja az oszmán-török adatot is, miként ez sok más török eredetű szó esetében is előfordul. Ugyancsak érthetetlen eltérés található az *oláh*, illetve *olasz* szócikkében. A két szó távoli etimológiai háttereként (végső forrásaként) megadott ófelnémet *walah* szónak az 'idegen; kelta' jelentése mellett magyarul semmiképpen sem lehet még az is a jelentése, hogy 'román', mert ez erősen félrevezető és vaskos anakronizmus. Az EWUng-ban egyébként az ófelnémet szónál a következő jelentéseket találjuk: 'Fremder; Kelte; Romane', vagyis nem 'román' (ahogy ma értenénk), hanem 'újlatin nyelvű (ember)', tehát akár 'olasz' vagy 'francia' is (illetve elsősorban ezek). Az említett tévedések feltehetőleg a német szöveg félreértéséből, félreértelmezéséből fakadtak, s csak a két szótár szócikkeinek tüzetes egybevetése során derülhetne ki, hogy vannak-e még hasonlóak az Etimológiai szótárban – remélhetőleg nincsenek. Egyébként azt

tapasztaltam, hogy a todalékok eredetével foglalkozó szócikkekben (melyeket T. Somogyi Magda állított össze és Horváth László lektorált) ilyen jellegű egyenlenségek nincsenek.

Az eredetmagyarázatokban található magyar és idegen nyelvi adatok esetében a szótár a filológiai hűség engedte keretek közötti egyszerűsége törekszik, tapasztalatom szerint elég jól. Bizonyos kettősséget érzek viszont az eredetileg cirill betűs, illetve görög adatok közlési módjában. Az elsők esetében ugyanis a cirill betűs alakokat is olvashatjuk (már aki tudja ezeket olvasni – a 25 éves életkor alattiak aligha...), s ezeket követi latin betűs átírásuk (pontosabban magyar kiejtésük), míg a görög szavak esetében csak a latin betűs átírást kapjuk. Magyarázatot erre az eljárásra nem találunk; az egységesség kedvéért a görög adatokat görög betűkkel is meg kellett volna adni (l. ehhez pl. az „Etymologisches Wörterbuch des Deutschen” eljárását is).

A szótár elvi és gyakorlati okokból (a könnyebb olvashatóság érdekében) az etimológiai kifejtő részben nem alkalmaz rövidítéseket. Ebben a műfajban ezt a megoldást is elfogadhatónak tartom, egy kivételt azonban feltétlenül tettem volna. Ez pedig az *ugyanaz* szó, ha az adatolásban egy már említett jelentésre vonatkozik: ezt mindenképpen az 'ua.' rövidítéssel lehetett, illetve kellett volna megoldani. Elégé furcsa ugyanis pl. ilyet látni: (a *pecér* alatt) „horvát-szerb *psar* [...] 'kutyagondozó', szlovák *psiar* 'ugyanaz, ebtenyésztő' – abszurdra hangolva: igen sok magyar és más nyelvi szónak egyik jelentése az 'ugyanaz'...

A szócikkek egyébként olvasmányosak, rövidségük ellenére tartalmazzák a legszükségesebb információkat, az alkalmazott stílus világos és mentes a fölösleges tudományoskodó sallangoktól – az érdeklődőket szinte folyamatos olvasásra serkenti a magyar szókészlet feltáruló összetettsége és színessége.

4. Az Etimológia szótár harmadik fő része két mutatóból és egy „kislexikonból” áll – ezek is újdonságok, hiszen ilyen jellegű összeállítások egyetlen magyar etimológiai szótárban sem voltak (és más nyelvek szótáraiban sem fordul elő ilyen). Az egyik mutató a szavakat és todalékokat sorolja föl ötvenéves szakaszokra bontva első írásos előfordulásuk sorrendjében (943–968). Tudjuk persze, hogy a szavak írásbeli adathozhatósága gyakran igen esetleges, és nyilvánvaló, hogy ezer és ezer esetben egy-egy szó megléte hosszú idővel megelőzi első írásbeli előfordulását. Azt azonban kiolvashatja az érdeklődő olvasó ezekből a listákból, hogy mikor mely szavak voltak már „mélthók” az írásbeliségre, illetve azt is, hogy az írásbeliség mennyiségi gyarapodásával és műfajbeli gazdagodásával egyre inkább szaporodik a mindenkori táguló műveltséget tükröző szavak száma. Csak a két „szélsőséget” említhe: egy 870 körüli muszlim forrásban bukkan föl elsőként a *magyar* szó, míg 2005-ös datálása a *cunami*.

A másik mutató a szavak eredet szerinti csoportosítását tartalmazza (969–990). Ez valójában a szócikkek etimológiai részének bevezető mondatait próbálja meg a kategóriák keretei közé szorítani, ami több ponton is következetlenségekkel járt. A figyelmesebb olvasónak rögtön föltűnhet: miként szerepelhet ugyanaz a szó a valószínűleg ősi szavak és a jövevényszavak nagy csoportjában található permi jövevényszavak között, pl. *ezüst* és *küszöb*. Ez csak akkor lehetséges, ha az illető szó eredete vitatott, azaz egymással egyenértékes, de egymást kizáró etimológiája van. Az ilyen szavaknak külön kategóriát nyitottak ebben a szótári mutatóban, de az említett szavak mégsem abban szerepelnek. Egyébként a permi jövevényszavak közé tévesen lett besorolva például a *harminc* és a *kilenc*: maguk a szócikkek – helyesen – belső magyar keletkezésűnek tekintik ezeket, megemlítve a bizonytalanságokat és az esetleges permi összefüggéseket.

Másfajta téves besorolásokat is találhatunk ebben a mutatóban. A kaukázusi jövevényszavak közé még a bizonytalanságra utaló kérdőjellel ellátva sem lett volna szabad fölvenni a következőket: *kefir* (nemzetközi), *körte* (honfoglalás előtti török), *legény* (alán) és *ló* (ősi örökség az ugor korból): ezeknél legfeljebb (távolabbi) etimológiai előzményként szerepel(het) valamilyen kaukázusi nyelv. A német eredetűek nagy kategóriájában a Szász jövevényszavak alcsoportjában két szó szerepel. Ám a *köpöly* közelebről szepesi szász eredetű, a *bocs* viszont ismeretlen eredetű: ez utóbbinál ez is áll a szócikkben. Igaz, itt szerepel egy erdélyi szász szóval való összefüggés elhárítása, vagyis éppen nem szász jövevényszóval van dolgunk!

Az Ismeretlen eredetű jövevényszavak című alkategória (978) javarészt olyan szavakat tartalmaz, melyeknél a jövevényszóság éppenséggel teljesen biztos, csak az átadó nyelv vitatott (pl. *apáca*, *bélyeg*, *csákány*, *karám*, *káva*, *pünkösd* stb.): helyesebb lett volna egy Vitatott eredetű jövevényszavak csoportot kialakítani.

A Más nyelv mintájára keletkezett szavak nagy csoportjában is találhatunk tévesztéseket, különös megoldásokat. Így például a *felszín*, a *névszó* és a *tengerszem* nyilvánvalóan nem latin mintára keletkezett származékok, hanem összetételek. A *cibetmacska* és a *rabicfal* német mintára keletkezett részfordítások (nem tükörfordítások). A mutató három, angol mintára keletkezett összetett szót is felsorol: ezek közül azonban csupán a *lemezlovas* tekinthető ennek, a *shoppingcenter* és a *szkinhed* közönséges jövevényszó (illetve azzá válhat), természetesen teljesen függetlenül attól, hogy ezek a szavak az angolban valóban összetett szavak.

A szavak eredetbeli viszonyait összefoglaló mutató – az említett hiányosságok ellenére is – hasznos része a szótárnak. Az olvasó rögtön láthatja, hogy az egyes fő kategóriák, illetve ezeken belül az egyes alcsoportok hogyan

aránylanak egymáshoz, ráadásul könnyen lehet találni példaszavakat bármelyik kategóriára, s ez például az iskolai, de még a felsőoktatásban is nagy segítség lehet (persze, az ellenőrzés időnként nem árt...).

A szótár végén található a Szakkifejezések lexikona (991–998). Ez a műben használt tudományos kifejezések értelmezését tartalmazza közérthető nyelven megfogalmazva. Néhány pontatlanság ebben is előfordul. Az *alapnyelv* szerintem nem „helyreállított, kikövetkeztetett” nyelv, hanem csak kikövetkeztetett nyelv. Az *egyszerejtés* (haplológia) működését példázó esetek között téves az *elegendő* > *elég* szópár. Az EWUng alapján az *elég* az alapszó, amelyből először az *elegendő* jött létre (1525), majd ebből egyszerejtéssel az *elegendő* (1588). A *tükörszó* értelmezésében a példaként felhozott magyar *szabadkőműves* német mintája, a *Freimaurer* helyett *Freimauser* áll, azaz kb. ’szabadegerésző’...

5. Összegzésként elmondhatjuk, hogy üdvözlendőnek tartjuk ennek a hiánypótló, ismeretterjesztő szótárnak a megjelenését. Ezzel napjaink magyar szótárírodalma is csatlakozhat azokhoz a nemzetekhez, amelyek nyelvük kis etimológiai szótárát már régebben megalkották, s folyamatosan frissítve a piacon tartják: ilyen a közismert német Duden sorozat darabja, vagy a szintén német Wasserzieher-féle kisszótár, továbbá a Jacqueline Picoche által összeállított és 1971 óta számos kiadásban megjelent francia etimológiai szótár, a De Vries-féle holland kisszótár és mások. Az Etimológiai szótár feltehetőleg népszerű lesz a művelt közönség köreiben, ami nyilván azzal is együtt jár, hogy újabb lenyomatokra, kiadásokra lesz szükség. Ezekben viszont a jelen ismertetésben említett (és esetlegesen még feltáruló) hiányosságokat feltétlenül meg kell szüntetni, hogy a szótár nem szakember használói valóban a hiteles etimológiai tényeket kapják, hiszen ők szakmai alapon nem tudnak „védekezni” a nem helytálló szófejtésekkel szemben.

Végezetül álljon itt azon közreműködők neve is, akiket eddig nem említettem. A szócikkeket Jankovicsné Tálás Anikó, Tamás Ildikó, Dolovai Dorottya és Sipőcz Katalin írta (utóbbi kettő állította össze a szakkifejezések lexikonát is), a szerkesztésben Falk Nóra és Temesi Viola működött közre, a mutatókat Kiss Gábor állította össze.

Gerstner Károly

Maticsák Sándor: Vándorló napok. A hét napjainak elnevezése az európai nyelvekben

Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. 2006. 222 o.

Vándorló napok című könyvében Maticsák Sándor a hét napjainak elnevezéseit vizsgálja. E lexikai csoportra különösen érvényes az, hogy a szavak vizsgálata elválaszthatatlan az azokhoz kapcsolódó művelődéstörténeti háttértől, és e tekintetben e könyv szinte elkényezteti az olvasót: érdekes olvasmányt nyújt az idő mérésének kialakulásáról, alapegységeiről, és főképpen a napnevek eredetéről, típusairól, vándorlásáról, valamint mindezek sokrétű kultúrtörténeti vonatkozásairól. A Vándorló napok ismeretterjesztő könyvnek készült, ahogy az Előszóban olvashatjuk: „...elsősorban a nyelv- és kultúrtörténet iránt érdeklődő művelt nagyközönségnek szól...” Ez magyarázza, hogy a nyelvészeti szakirodalomban megszokott formai jegyeiktől a szerző – „olvasóbarát módon” – eltér a nyelvi adatok közlésénél, továbbá hivatkozási és rövidítési rendszerében is.

A könyv főképpen a földrajzi értelemben vett európai nyelvekre koncentrál, de éppen az erős művelődéstörténeti összefüggések miatt a Közel-Kelet, Közép-Ázsia és Szibéria néhány nyelvét is figyelembe veszi. Összesen 66 nyelv adatai szerepelnek, ezek az alábbiak: angol, arab, azeri, baskír, belorusz, bolgár, breton, cseh, cseremis, csuvas, dán, észt, färoői (feröeri), finn, francia, fríz, görög, héber, holland, inkeri, ír, izlandi, karacsáj-balkár, karaim, karakalpak, karjalai, katalán, kazah, kirgiz, kymro (walesi), lapp, latin, lengyel, lett, litván, lív, macedón, magyar, máltai, mordvin, német, nogaj, norvég, olasz, orosz, osztják, perzsa, portugál, provanszál, román, spanyol, svéd, szerb-horvát, szlovák, szlovén, szorb, tatár (kazányi és miser), török, türkmén, ukrán, üzbec, vepsze, vogul, votják, zürjén. Az ismeretterjesztő célt szolgálja, hogy a mű végén a kevésbé közismert, államnyelvként nem beszélt nyelvekről rövid ismertetést olvashatunk (A kisebbségi helyzetben levő nyelvek rövid leírása, 171–182). Az itt szereplő 31 nyelvről az olvasó megtudhatja a legfontosabb adatokat, hol és hányan beszélnek az adott nyelvet, mely nyelvcsaládba tartozik, melyek a legközelebbi nyelvrokonai stb.

A könyv 1. fejezete (Miért hétnapos a hét? Az idő mérésének egységei, 9–27) tartalmazza azokat az ismereteket, amelyek az idő mérésének kialakulásához, történetéhez és az időmérés alapegységeihez kapcsolódnak. E részből megtudhatjuk, hogy az alapegységek egy része természetes kategória, azaz az égitestek – vélt vagy valós – mozgásán alapul (év, holdhónap, nap), a másik csoportja pedig mesterséges, tehát a naptárkészítők hozták létre őket (másod-

perc, perc, óra, hét, dekád, naptári hónap). E két rendszer, valamint a természetes kategóriák alapegységei tökéletesen nem illeszthetők össze, és ezek okozzák azokat az „anomáliákat”, melyek a hétköznapi emberek számára is ismertek. Ilyen anomália például az év hossza, mely ráadásul két természetes kategória „összeegyeztethetlensége”, hiszen az év pontosan nem osztható a 24 órás napokkal. Ez okozza a szökőnap beiktatásának szükségességét, melyet a történelem során, valamint a különféle kultúrkörökben különféle módokon valósítottak meg. A kb. 27,3 napos holdhónapok hasonlóképpen nehezen egyeztethetők az év hosszával, hiszen a 365 nap 12 egyenlő egységre osztva 30,41 napos hónapokat eredményez. Emiatt van az, hogy a különféle kultúrkörökben az évet más és más módon osztják hónapokra, és bár a 12 hónapos naptári év a legelterjedtebb, például még a 20. század elején is a gyűjtők szibériai nyelvrokainknál gyakran 13 hónapnevet jegyeztek fel az adatközlőktől. Kevésbé problémás időegység a nap, melynek időtartama állandó és változatlan, és kiindulásul szolgálhatott a kisebb egységek (óra, perc, másodperc) létrehozásához. Mindezek után eljutunk a hét időegységéhez, melynek megalkotását voltaképpen csak az indokolta, hogy a hónap túlságosan hosszú időtartam az emberek életritmusához. A kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy miért éppen hétnapos egységekre osztották fel valaha az évet. Egyértelmű válasz nem adható a kérdésre, de összefüggésben lehet a 28 napos holdhónap négy (hétnapos) fázisával, a mezopotámiai csillagászok által ismert hét égitesttel, és tény, hogy már az Ószövetségben is jelen van a hétnapos hét, továbbá, a hetes szám mágikus volta is szerepet játszott a kialakulásában. Nyelvészeti vonatkozása a bevezető fejezeteknek alig van, csupán a hónap, nap és hét fogalmának megnevezésénél szemlélteti a szerző, hogy egyes nyelvekben (ilyen a magyar is) ezek az elnevezések egybeeshetnek a Hold és a Nap megnevezésével, valamint a hetes számnévvel, de számos ennek ellentmondó nyelvi példát is találunk.

A könyv következő fejezetei már a napnevek tárgyalását tartalmazzák. A fejezetek a napnevek nyelvi csoportosításán alapulnak: sorszámnevi vagy helyzetviszonyító eredetű, asztrológiai-mitológiai alapú nevek, valamint fontos tevékenységekhez, jeles alkalmakhoz kapcsolódó elnevezések, illetve vallási indíttatású napnevek. Nézzünk néhány érdekesebb példát mindegyik típusra!

A sorszámnevi eredetű napnév (2. fejezet: Melyik a hét első napja? A sorszámnevi eredetű nevek, 29–44) számot kap, azaz „valahányadik” lesz. E napnévi rendszerben a fő kérdés az, hogy mihez viszonyítva számolják a napokat, azaz ez a típusú elnevezés feltételezi egy kitüntetett – más típusú elnevezéssel bíró – napnak a meglétét. Ilyen nap volt a zsidók *šabbath*-ja, azaz a szombat ünnepe, mely voltaképpen az egyetlen névvel illetett nap volt, az összes többit a szombathoz viszonyítva sorszámmal nevezték meg, pl. *yōm rī'šōn* 'vasárnap' < *rī'šōn* 'első', *yōm šēnī* 'hétfő' < *šēnī* 'második'. Hasonló szem-

léletmódot tükröznek a görög napnevek is, de a héber névrendszer az arabon és perzsán át a Kaukázus, Közép-Ázsia és a Volga-vidék számos nyelvére is hatással volt. A sorszámnévi napnevek ma alapvetően két csoportra oszthatók: a héber mintát követők esetében a szombat a viszonyítás alapja, de ismerünk számos olyan nyelvet is, ahol a számolás egy nappal eltolódik, azaz a hétfő számít a hét első napjának. (A magyar napnevek között ilyen például a *kedd*, mely a *kettő* számnévvel van kapcsolatban, eredetileg tehát a hét második napját jelentette.) Mindennek háttérében az áll, hogy a kereszténység terjedésével a vasárnap (Jézus feltámadásának napja) vált a hét ünneppapjává, tehát ez vette át a zsidó hetiünnep, a *szabbath* helyét, a vasárnaphoz viszonyítva pedig a hétfő lett az első, a kedd a második stb. A mai szláv nyelvekben a kedd, csütörtök és péntek visel ilyen sorszámnévi nevet (vö. orosz *вторник, четверг, пятница*), a balti nyelvekben szinte az összes napnév hétfővel kezdődő sorszámnévi típusú megnevezés, és a finnugor nyelvekben is gyakori ez a típus (vö. ész *esmaspäev* 'hétfő' tkp. „első nap”, *teisipäev* 'kedd' tkp. „második nap”, *kolmapäev* 'szerda' tkp. „harmadik nap”, *neljapäev* 'csütörtök' tkp. „negyedik nap”). Érdekes jelenség, hogy a vogulban az északi és keleti nyelvjárásokban a hétfő számít első napnak, a nyugati nyelvjárásban viszont a vasárnap. Maticsák egy korábbi tanulmányából (A vogul napnevek rendszere. FUD 6: 101–112) kiderül, hogy ez a kettősség akár ugyanazon nyelvjáráson belül is előfordulhat, tehát a 'hétkezdő nap' jelentésű elnevezés a hétfőre és a keddre is utalhat. Jó lett volna, ha erre a jelenségre a szerző magyarázatot próbált volna adni, hiszen azt nem feltételezhetjük, hogy a kétféle számolás a zsidó és keresztény hatásokat mutatná a voguloknál.

A napnevek következő csoportját alkotják az asztrológikus-mitológikus nevek (3. fejezet: Zeusz, Mars és Ódin – a görög és a római istenektől a germán napnevekig. Az asztrológikus-mitológikus eredetű nevek, 45–72). Az asztrológikus névtípus elsősorban az indoeurópai nyelvekben jelentkezik, és a hellenizmus korában gyökerezik. A hellenisztikus kor csillagászai azt tartották, hogy minden bolygó a nap egy-egy órájáért felelős, és az adott napot arról a bolygóról nevezték el, amelyik a nap első órájáért felelt. Így lett a Szaturnusz a szombat felelőse, a Nap a vasárnapé, a Hold a hétfőé, a Mars a keddé, a Merkúr a szerdaé, a Jupiter a csütörtöké, a Vénusz pedig a pénteké. Mivel a bolygókat külsejük és tulajdonságaik alapján egy-egy istennel kapcsolták össze, például a kedd így 'Árész napja' lett. (A Mars vörös színe a háborúra utalt, ezért a bolygót Árészsal, a hadistennel társították.) Ezt a rendszert átvették a rómaiak, de a görög istenek helyébe a saját isteneiket helyezték. Ez őrződött meg az újlatin nyelvekben (vö. francia *lundi* 'hétfő', *mardi* 'kedd', *mercredi* 'szerda', *jeudi* 'csütörtök', *vendredi* 'péntek'), és részben a kelta, valamint a germán nyelvekben is. A germánoknál annyiban módosult a rendszer, hogy néhány nap

nem a felelős bolygó nevét kapta, hanem az azokkal azonosított germán istenek, istennők nevét. A hétfő továbbra is a Hold, a vasárnap a Nap, a szombat pedig az angolban és a hollandban a Szaturnusz napja maradt, de a kedd Tyr hadisten (vö. például angol *Tuesday*, német *Dienstag*, svéd *tisdag*), a szerda Ódin főisten (vö. például angol *Wednesday*, holland *woensdag*, norvég *onsdag*), a csütörtök Thór égisten (vö. például holland *donderdag*, német *Donnerstag*, dán *torsdag*), a péntek pedig Frigg istennő (vö. például angol *Friday*, német *Freitag*, svéd *fredag*) napja lett. A germán nyelvek asztrológikus-mitológikus napnevei Észak-Európa több finnugor nyelvbe is átkerültek, a finn napnevek (a szerda és szombat kivételével) mind ide tartoznak, és „laikusok” számára is összekapcsolhatók a megfelelő germán elnevezésekkel, vö. finn *maanantai* 'hétfő', *tiistai* 'kedd', *torstai* 'csütörtök', *perjantai* 'péntek', *sununtai* 'vasárnap'.

A kereszténység hatása a napok megnevezésére (4. fejezet, 73–80) c. rész azokat az elsősorban vasárnapot jelölő napneveket ismerteti, melyek a keresztény valláshoz kapcsolódnak. Ilyenek az 'Úr napja' típusúak (vö. olasz *domenica*, katalán *diumenge*, ír *Domhnach*), a 'szent nap'/'szent' jelentésűek (vö. észt *pühapäev*, inkeri finn *püha*), valamint a szláv nyelvekben jelentkező, a 'nem' tagadószó és a 'munka' főnév kapcsolatából keletkezett elnevezések (vö. bolgár *неделя*, szlovák *nedel'a*, lengyel *niedziela*), melyek egyes nyelvekben (pl. orosz) a nagyobb egység, a hét megnevezésévé is váltak. Vallási alapúak ezen kívül még a több nyelvben is jelentkező 'böjt napja'-féle napnevek, melyek a péntek mellett néhány nyelvben más napokra is vonatkozhatnak.

A helyzetviszonyító napnévtípus (5. fejezet: A hét feje és a kis péntek. A helyzetviszonyító nevek, 81–92) az adott napot a hét többi napjához viszonyított helyzete alapján nevezi meg. Ilyen végső soron a magyar *szerda* szláv forrása is, mely etimológiailag a 'közép' jelentésű szóval áll kapcsolatban, tehát a napnév jelentése voltaképpen a 'hét közepe'. Ez azért is érdekes, mert a szláv nyelvekben a 'hétfő' számít az első napnak, és ily módon a hét közepe nem is szerdára, hanem csütörtökre esik, azaz a valamikor vasárnappal, illetve hétfővel induló rendszerek harca/keveredése ilyen aszimmetrikus végeredményhez vezetett. A helyzetviszonyító nevekre a szerző az alábbi típusokat sorolja: hétfő – 'vasárnap utáni nap' (vö. szerb-horvát *ponedeljak*), 'fej-nap' (vö. baskír *baş-kön*), 'hét-kezdő-nap' (vö. osztyák *lapət-olan-χatl*), 'születő nap' (vö. votják *vordiškon-nunal*); kedd – 'üres nap' (vö. moksa mordvin *šavə-ši, šav-ši*), 'köztes nap' (vö. karaim *orta-kün*); szerda – 'a hét közepe' (vö. finn *keskiviikko*); csütörtök – 'kis péntek' (vö. cseremisiz *iz-arña*), 'a péntek előtti este' (vö. baskír *ađna-kis*), 'köztes nap' (vö. karacsáj-balkár *orta-kün*); szombat – 'péntek utáni nap' (vö. nogaj *yuma-ertesi*), 'a hézag napja' (vö. karatáj *ara-kən*); vasárnap – 'a hét vége/kezdeté' (vö. északi vogul *sāt-puŋk-χōtal*). A helyzetviszonyító napnevek tehát elsősorban a péntekhez és a vasárnaphoz viszonyítanak, ami érthető,

hiszen e két nap a mohamedán, illetve a keresztény kultúrkör legfőbb napja. A két kultúra találkozásának érdekes terepe a Volga–Káma-vidék, melynek nyelveiben a napnevek sajátos módon tükrözik a vallások egymásra rétegződését.

A napnevek negyedik típusát azok az elnevezések képviselik, melyek valamely fontos, az adott naphoz kapcsolódó eseményt, tevékenységet neveznek meg (6. fejezet: A fürdés idejétől a lóra szállásig. Jeles napok, 93–95). Ilyen például a 'mosás napja'-féle elnevezés (vö. svéd *lördag*, finn *lauantai*, lapp *lávvordat*, vót *laukopäivä*), mely a szombatot jelöli. A névadás alapja az, hogy a heti ünnepnapra, vasárnapra tisztának kellett lenni, de vasárnap e tevékenység már tiltott volt. Ide tartoznak a magyarból is ismert 'vásár napja'-féle napnevek, melyek főképpen a török nyelvekben használatosak (vö. török *pazar*, *pazar günü*, azeri *bazar*, nogaj *bazar kün*). Kevésbé egyértelmű a háttere a keddet jelölő 'lóra szállás napjának' (vö. votják *pukson-nunal*) és a szerdát megnevező 'vér napjának' (vö. csuvas *yun-kun*). Az előbbi onnan ered, hogy a keddet sok nép szerencsés napnak tartotta, és ily módon a lovas népek kiemelt tevékenységére e nap volt a legalkalmasabb; az utóbbi napnév motivációja pedig az lehet, hogy ekkor hajthattak végre véres áldozatokat.³

A záró fejezet a korábbi fejezetekben már „elszörtan” ismertetett magyar napnevek eredetének összefoglalását tartalmazza (7. fejezet: Kettednaptól a vasárnapig. A magyar napnevek, 97–101).

A tárgyalt részeket követi a szójegyzék (A napnevek etimológiai szótára, 103–170), mely nyelvenként, szótárszerűen írja le az adott nyelvnek – a könyvben is tárgyalt – napneveinek az eredetét, valamint a szócikkekben megnevezi azt is, hogy a tárgyalt napnév mely típusba sorolható. Egy-egy nyelvnél általában hétnél több napnév szerepel, ezek lehetnek nyelvjárási változatok, vagy az adott nyelv különböző korszakaihoz kapcsolható elnevezések, valamint egymás mellett élő különféle megnevezések azonos napokra. A szótári rész az anyaggyűjtés és -feldolgozás apróbb egyenetlenségeiről árulkodik: a „kisebb” nyelvek napnevei e nyelvek egy-két – néha nyelvjárási, vagy nyelvtörténeti – szótáraiból származnak, további forrásfeldolgozások feltehetőleg még jó néhány napnévre derítenének fényt. De ezt talán nem is vethetjük a szerző szemére,

³ Megfigyelhetjük, hogy a fenti napnév-elnevezési motivációk tulajdonképpen napjainkban is újabb elnevezéseket hozhatnak létre a mindennapi nyelvhasználatban, gondoljunk csak pl. az óvodák „gyümölcs-nap”-jára (az a nap, amikor a szülőnek gyümölcsöt kell vinnie az óvodába), vagy a finn gyerekek életében igencsak kiemelkedő „*karkki-päivä*” 'cukor-nap' napnévre (az a nap, amikor a gyerekek édességet ehetnek, ez többnyire a szombat), vagy akár a szintén finn „*pikku-perjantai*”-ra 'kis péntek' (amikor a péntekhez hasonlóan egyre általánosabb a fiatalok körében az alkoholfogyasztással együtt járó szórakozás). Az ilyen napnevek is egyértelműen besorolhatók az ismertetett típusokba.

hiszen 66 nyelv adatainak kimerítő összegyűjtése és bemutatása aligha lehetne reális cél. Mindenesre azoknál a nyelveknél, ahol ez lehetséges, utalhatott volna arra, hogy melyek tekinthetők az adott nyelv „normalizált” napneveinek. A lapp esetében némileg ellentmondásos, hogy az Előszóban a szerző azt írja, hogy bár általában nem vette figyelembe a nyelvjárási változatokat, ez alól kivétel a lapp dialektusai között mutatkozó nagy különbségek miatt. Ennek ellenére sem a tárgyaló fejezetek, sem pedig a szótári rész nem utal arra, hogy éppen mely lapp nyelvből (nyelvjárásból) származik az adott alak. A szótári részt követi az ismertetés elején már említett leírás a kisebbségi helyzetben lévő nyelvekről. E rész többnyire a Fodor István szerkesztette A világ nyelvei (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999) kézikönyv alapján készült. A nyelvek ismertetései informatívak és lényegre törőek, a népeiségek lélekszámára vonatkozó adatokat viszont a szerző frissíthette volna, hiszen a kézikönyv megjelenése óta már volt újabb népszámlálás Oroszországban. A nyelvek elnevezésében Maticsák Sándor saját szavai szerint a „hagyomány elvét” követi, azaz a finnugor és törökségi népek ún. külső nevét használja (vö. vogul és nem manysi, votják és nem udmurt, kazah és nem kazak stb.). Ezzel az eljárással talán nem mindenki ért egyet, hiszen a finnugor népek esetében a szakirodalomban is egyre általánosabbá válik a belső elnevezések használata.

Maticsák Sándor könyve a fenti kisebb kifogások ellenére kiváló olvasmány, mely logikusan és közérthetően mutatja be azt, hogy miképpen kapcsolódhat össze a történelem alakulása, a vallás, a mindennapi élet, azaz a kultúrtörténet egésze egy szókészleti területtel.

Sipőcz Katalin

H. Varga Márta: A magyar fosztó- és tagadóképző

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 51.

Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2006. 180 o.

H. Varga Márta A magyar fosztó- és tagadóképző című könyvének áttanulmányozása után az a benyomásom alakult ki, hogy ennél teljességre törőbb képzővizsgálat még nem született a hazai szakirodalomban. Már maga az a tény se szokványos, hogy egyetlen képző monografikus feldolgozást kapjon, az a körütekintés azonban, amellyel a szerző a *-tlan* képzővel kapcsolatos összes mozzanatot felderíti – a legkisebb, periferikusnak tűnő lehetséges szempontot sem hagyva ki a tárgyalásból – biztosan egyedülálló.

A tanulmány a bevezető és az összefoglaló részekén kívül tizenkét elemző fejezetre tagolódik. Ezeket irodalom- és rövidítésjegyzék követi, valamint egy a tagadóképzős lexémák minden felvetett szempont szerinti minősítését tartalmazó táblázat.

A tiszta, logikus szerkezetű, informatív Bevezetésben (7–10) a szerző meghatározza a vizsgálat célját, megadja a későbbiekben kutatandó kérdéseket, indokolja a választott elméleti keretet – ez a kognitív szemantikának a prototípus fogalmára épített kategorizációs rendszere –, számot ad a korpuszról, annak nagyságáról és kiválasztásának módjáról, valamint egy terminológiai kérdést tisztáz: elkülöníti a formáns megnevezéseit. A denominális *-tlan* neve a származék jelentése alapján ('hiány, valamitől való megfosztottság') fosztóképző, a deverbálisé pedig ('az alapszóban megjelölt cselekvés nem következett be') tagadóképző. A szerző jelzi, hogy vizsgálatának döntő hányada szinkrón jellegű, s ettől csak a két kezdő fejezetben tér el (Nyelvtörténeti kitekintés és Alaktani kérdések). Megjegyzendő azonban, hogy későbbi fejezetek sem érintetlenek egészen történeti kérdések tárgyalásától (pl. a IV. A fosztó- és tagadóképzős derivátumok a mondatban, a VIII. A nem főnévi alapú denominális *-tlan* képzős derivátumok és máshol is).

A nyelvtörténeti kitekintés (11–17), a képző eredet- és korkérdéseivel foglalkozik, ütköztetve a különféle eltérő nézeteket. Általában is jellemző, hogy a szakirodalom a legalaposabban van ismertetve, ez a fejezet az idevágó finnugor és magyar nyelvtörténeti szakirodalom teljességére támaszkodik. Érdekes megjegyzésnek tartom, hogy a *-tlan* képző homonímiáját (azaz azt, hogy denominális és deverbális alapszóból egyaránt képez származékokat) elősegíthette a képzőnek az a funkcióbéli sajátossága, hogy nemcsak morfológiai és szintaktikai, hanem logikai kategóriákba illő változásokat is előidézik (az

állítást tagadássá változtatja), s ez nagyobb szabadságot ad a szófaji határok átlépéséhez. (Egyébként a magyar szóképzésben a deverbális és denominális képzés lehetősége egyazon képző esetében – nyilván finnugor örökségként vagy annak mintájára – más formánsokkal kapcsolatban is fennáll.)

Az alaktani (II.) fejezet (18–27) elsősorban azokat a morfofonológiai változásokat elemzi, amelyek kapcsán az elsődleges *-tAlAn*-ból kialakultak a képző allomorfiái (*-tAlAn*, *-tlan*, *-Atlan*). Ezekben a folyamatokban az alapszó (képző előtti) teljes vagy csonkatövűségének és – megfelelő szótagfelépítés esetén – a kétnyíltszótagos tendenciának volt szerepe. A szerző itt szabályt is megfogalmaz a fosztóképzővel, illetőleg a tagadóképzővel kapcsolatos allomorphasználatról. A szabály alóli kivételeket is vizsgálja, továbbá részletesen bemutatja a párhuzamos származékokat, amelyekben az azonos alapszóhoz járuló különböző képzőalternánsok szóalakhasadásos formákat hoznak létre (pl. *gondtalan* ~ *gondatlan*, *íztelen* ~ *izetlen* stb.). Megfigyelése, hogy az alakpárokban a *-tAlAn*-nal szemben jelöltebbnek számító *-Atlan* képzős derivátumokkal kapcsolatban gyakrabban fordul elő szemantikai specializáció.

A szerző idézi azt a ma már érdekességnek számító tudománytörténeti epizódot is (26–27), amelynek során egykor arról folyt a vita, melyik elem hordozza a képzőben a negatív jelentéstartalmat. Vörösmarty a Tudományos Gyűjteményben egyenesen harcot indított a fosztóképző *-t*- eleme ellen. Mindez az erőszakos nyelvművelés kudarcára is példa lehet. Nyelvművelő vélemények egyébként több kérdéssel kapcsolatban is előkerülnek: nagyon tanulságos, milyen kérdések körül forognak.

A fosztó- és tagadóképzős derivátumok szófajisága a témája a III. fejezetnek (28–35). A részletesen taglalt szakirodalomból a szerző egyetértőleg emeli ki D. Máta legújabb, elméleti tisztázó tanulmányait. Ezek alapján a szófajváltás – helyesen – nem szóalkotási módnak, hanem szemantikai–szintaktikai folyamatnak tekintendő, mivel a szó szófaji sajátosságainak megváltozása morfológiai eszköz hozzáadása nélkül történik meg. Hozzátehetjük, hogy az esetek egy tekintélyes hányadában a szófajváltás grammatikalizációs folyamat velejárója. Ilyen például a szófajváltások egy részében központi szerepet játszó (alapszófajú) határozószó → (viszonyzó) névutó, igeikötő, kötőszó, partikula szófaji változás. A szófajváltások más részében viszont (ha pl. határozószó → főnév, melléknév a szófajváltás iránya) nem számolhatunk efféle szemantikai–szintaktikai folyamattal. E rész tanulmányozása közben az olvasó elgondolkodik azon is: milyen lehetett az a „bizonyos mondatbeli helyzet”, amelyben a jelzői és a határozói funkció összekeveredhetett (33), amelynek során az eredetileg határozói szerepű *-tlan* képzős lexémák a nyelvérzék számára gyakran jelzőnek tündek fel. Hiszen az első esetben az ige bővítményei voltak, a másodikban pedig valamilyen főnévhez kellett kapcsolódnuk. Kár, hogy – bár az utalórendszer az

egész monográfiában mintaszerű – éppen itt maradt el egy utalás a következő fejezetre, amely részletesen tárgyalja a fentebb említett szófajváltó környezetet a magyarban (és a vogulban is). Ott válik világossá, hogy a jelzői értékű határozónak a létige melléknévi igenevével (*való, levő*) történő kapcsolódása (*szüntelen való* imádság), majd az igenév elmaradása tette lehetővé a váltást (38). A melléknév–főnévi kettős szófajúságnál viszont már ebben a fejezetben nagyon jó mondattani és morfológiai alapú magyarázatot kapunk a szófajváltás hátterére (34). S bár a 716 lexéma besorolásának alapja deklaráltan A magyar nyelv szóvégmutato szótárának minősítési döntése (32), mégis felmerül a kérdés: mi határozza meg, hogy a kettős szófajú szavaknak melyik volt az elsődleges szófajisága? Miért melléknév és határozószó pl. a *szüntelen*, de határozószó és melléknév a *hirtelen*? A hármas szófajiságú szavaknál még kevésbé tudnám eldönteni, hogy hogyan alakult az elsődlegesség sorrendje például a melléknév, a határozószó és a főnév között. A melléknév és főnév minősítésű csoport egyes egyedeinél – a saját nyelvérzékeim szerint – nem vagyok biztos a főnévi szerepnek nem alkalmiságában (*méltatlan, munkátlan, fejetlen* stb.). Milyen kritériumokkal kell itt számolni? Ugyanezekkel a gondokkal láthatóan H. Varga Márta is szembesült, s ennek hangot is adott: „A szótárban talált kategorizálástól ugyan nem tértem el, néhány esetben azonban erős kételyek támadtak bennem bizonyos lexémáknak a szótárban feltüntetett szófaji értékével kapcsolatban” (34). Ez a megjegyzés a besorolások ismertetése előtt még megnyugtatóbb lenne. Tanulságos, hogy aggályaiban a szerző is a saját anyanyelvi kompetenciájára hivatkozik. Az általa kifogásolt alkalmi vagy periferikus főnevesülések közül viszont én a *kietlen*-t s talán még a *láthatatlan*-t sem érzem annyira alkalminak, mint sok más a példák közül. Ugyanakkor a határozószóvá váltként idézett *torlatlan* nem tartozik a szótáramba. A szerző lelkiismeretességére jellemző, hogy kételyei ellenére táblázatos formában is számba veszi a szófajokat „helyezéseik” szerint, majd – a fejezet legvégén – nagyon jólesően megállapítja, hogy „Előfordul, hogy a melléknév – főnév, a melléknév – határozószó stb. sorrend megállapíthatatlan, illetve nem is lényeges” (35).

A IV., a derivátumok mondatbeli szerepéről szóló fejezetben Csepregi Márta nyomán érdekes összefüggést mutat be H. Varga Márta: a határozói → jelzői funkcióváltások folyam(at)ában mindig a határozói funkció volt a jelölt, a jelzői a jelöletlen. A 39. lapon levő táblázat nagyon jól szemlélteti, hogy a határozói funkciónak mindig újra „menekülnie” kellett az újabb és újabb jelöltségbe, mert a jelzői funkció magáévé tette a formánsát. A legújabb *-Ul* jelölőelemet ez még (egyelőre?) nem érinti. Annak ellenére, hogy a filológiai pontosság magas fokon áll a könyvben, ebben a fejezetben előfordulnak pontatlanságok (feltehetőleg az idézett szakirodalmak okán): a 37. lapon hiányzik az ÉrdyK lapszáma, a KulcsK

72. lapján pedig az idézett adat nem található (nagyon valószínű, hogy a forrás lehet más).

Az V. fejezet a képzőproduktivitás kérdéseit feszegeti (40–49). Megállapítása, hogy a termékeny szabályok által szabályosan létrehozott és a rendszer szintjén kifogástalan derivátumok egy – nem is csekély – része nem aktualizálódik, marad csupán potenciális lexéma. (Ennek többrendbeli okairól is olvashatunk.) Produktív szóképzésről csak az úgynevezett nagy lexikai kategóriákkal kapcsolatban lehet beszélni; a magyarban ezek: N, V, Adj, Adv és NV.

A *-tlan* képzővel kapcsolatban a szerző az alábbi produktivitási megállapításokat teszi:

produktív képzések:

egyszerű N → Adj; egyszerű V_{tr} → Adj; képzett V_{tr} → Adj;

improduktív képzések:

egyszerű Adj → Adj; képzett Adj → Adj; képzett N → Adj.

A produktív képzésekben is vannak azonban megszorítások. Ilyen például, hogy az egyszerű N-ek olyan konkrét tárgyi jelentésű főnevek, amelyekkel kapcsolatban rész-egész viszony áll fenn, s a derivátum az egésznek egy elidegeníthető részét jelöli (*fületlen csésze, lombtalan fa*). Az elidegeníthetetlen dolgot jelölő egyszerű N-ek fosztóképzős származékai átvitt értelműek: *szívtelen ember, fejetlen rohangálás*. Ugyanígy a V-k tranzitivitása csak szükséges, de nem elégséges a produktív képzéshez (állapotigék pl. nem lehetnek alapszavai tagadóképzős derivátumoknak: *kedvel, gyűlöl*). Hasonlóan szorítja meg képzett V-k esetében a produktivitást, hogy például a *-gat* gyakorító képzős, illetve a műveltető képzős igékhez nem járul a tagadóképző. Ezt a szerző úgy magyarázza, hogy „a fent említett képzők valószínűleg automatikusan blokkolják a fosztó- és tagadóképzős toldalékolás előtt feltételezett passzíválási lépést” (48). Ez a megállapítás a tagadóképzőre igaz lehet, a fosztóképzőre azonban nemigen.

A fosztó- és tagadóképzőt a természetes morfológia kritériumrendszerének megfelelően is vizsgálja H. Varga Márta (Dressler – Ladányi-féle kritériumrendszer). Eszerint a legproduktívabbaknak azokat a képzőket kell tartani, amelyeknek a képzésmód során a legnagyobb akadályokat kell leküzdeni, s amelyek a minél nagyobb nehézségek ellenére is képesek működni (ilyenek pl. az idegen szavakat a magyarba beillesztő ún. honosító képzők). A *-tlan* képző szembesítése a természetes morfológia kritériumaival és kategóriáival (48–49) azt az eredményt hozza, hogy magas produktivitású formánssal állunk szemben, amely több nyitott csoportra is kiterjed.

A VI. fejezet a főnévi alapú képzések szemantikáját részletezi (50–72). A derivátumok jelölhetik magának a denotátumnak a hiányát (*ablaktalan, gyermektelen*), de jelölhetik a képző antonim párjával *-(V)s* alkotott

származékokban kifejezett tulajdonság hiányát is: *barátságatlan, törvénytelen, egészségtelen* ↔ *barátságos, törvényes, egészséges*. (A potenciális szavak köre ebben a csoportban is nagyobb az aktuálisokénál: a *túrós, diós [sütemény]* ellentétpárjaként nem létezik a különben szabályos képzésű **túrótlan, diótlan [sütemény]*). Ez a kategória úgy is előfordul, hogy a párok jelentésbelileg nem tökéletes antonimái egymásnak: *aránytalan* 'torz', *íztelen* 'nem megfelelő ízű' stb. (53). Bevallom, itt nem mindig értettem a besorolást. Pl.: *gazdátlan, idomtalan* – van ezeknek párjuk?; a *sóltan* az 1.2.2. (c) pontjában már szerepelt, azt jó helynek véltem; viszont való lenne ebbe a csoportba például az 1.3.-ból a *szívtelen*. Mivel azonban én nem foglalkoztam a jelentésbeli kérdésekkel, különösen nem olyan mélyen, mint a szerző, könnyen lehet, hogy véleményemmel tévúton járok.

Vizsgálat tárgya az is, hogy milyen módon függ az alapszó pozitív vagy negatív jelentésétől a *-tlAn* képzős derivátum jelentésének érzelmi töltése. Ezek – a már megfogalmazott képzőjelentés függvényében – természetesen fordított arányban állnak egymással: *igazságtalan*, illetőleg *fájdalmatlan*. Mindemellett nem lehet eltekinteni a megítéléskor a kontextus szerepétől sem: *vértelen [forradalom]* ↔ *vértelen [produkció]*. Magához a képzőhöz semmilyen érzelmi töltés nem fűződik.

A következőkben a 'hiány' kifejezési lehetőségeit és módozatait veszi sorra a tanulmány. Itt a fosztóképzős változaton kívüli, nem derivációs természetű lehetőségek kerülnek terítékre: tagadott melléknév (körülírás); más tövű ellentétes jelentésű szó; *nélkül* névutó, *nélküli* névutó-melléknév; *-mentes* képzőszerű utótag; összetételi elő- és utótagok. Az egyes 'hiány'-lehetőségek részletezésében, használati körük megrajzolásában igen finom elemzések vannak (*bélyegtelen* ~ *bélyeg nélküli* ~ *bélyegmentes*), bőséges az előtárt anyag, öröm olvasni ezt a részt. A feltérképezés alapja a kognitív prototípuselmélet. A szerző ehelyt (59–61) kerít sort arra is, hogy ismertesse az elmélet mibenlétét (centrum–periféria elv, skaláris jelleg, fokozatosság, nyitott kategóriák). Ez talán kerülhetett volna előbbre, akár a bevezetőbe is. A 'hiányt' kifejező elemek jelentéséről megállapítható, hogy skalárisak, a centrumhoz való viszonyukban fokozatosságot mutatnak. A továbbiakban azt vizsgálja a tanulmány, hogy a 'hiány' jelentésére a magyarban rendelkezésre álló, egyenként részletesen megvizsgált nyelvi kifejezőeszközök jelentései között milyen a viszony. A bemutatás fokozatosan történik, mindig egy-egy újabb elem hozzávételével (kettő ~ három ~ négy elemű megfelelések). Kezdődik a „főhős” fosztóképző és a *-mentes* képzőszerű utótag egybevetésével, majd a továbbiakban hozzávevődik a *nélküli* névutó-melléknév és a *-szegény* összetételi utótag is. A különféle 'hiány'-elemekkel alkotott (tágabb értelemben vett) származékok egymás mellé helyezésével világossá válik – a szinonim jellegű megfelelések mellett – a

funkciómegoszlás, az, hogy egyes származékok a kiszámítható szóképzési jelentések ellenére, a szóképzési jelentésen kívüli egyéb tényezők hatása következtében egyedi jelentésűvé válhatnak (*akadálytalan ~ akadálymentes; illetéktelen ~ illeték nélküli ~ illetékmentes; vértelen ~ vér nélküli ~ vérmentes ~ vérszegény*). Mint az utolsó példából is látható, a 'hiány' jelentésnek fokozatai vannak, az abszolút mellett a relatív hiány is kifejezhető. Ezek jelentéseit is egybeveti a szerző: fosztóképzős származék (*életlen*), *-szegény* (*csapadék-szegény, vérszegény*), *-fukar* (*szófukar*) *-szegett* (*szárnyaszegett, kedveszegett*), *szük-* (*szűklátókörű, szűkszájú*), *kevés-* (*kevésbeszedű*) + egyedi lexémák (*ügyefogyott*). A relatív hiány kifejezésére láthatóan kevesebb az eszköz, mindenképpen igen korlátozott a szabályba foglalhatóság, és – egyetértve a szerző megállapításával – valóban jók a lehetőségek finom stilisztikai árnyalatok érzékeltetésére.

A jelentésösszefüggések áttekintését négy kiváló ábra teszi szemléletessé. Ezek a *beszédes*, a *vizes*, a *húsos* valamint a *sós* melléknevek különféle módokon létrehozható szemantikai ellentétpárjait mutatják be, s így átvezetnek a következő fejezet mondanivalójához, amely teljes egészében a szemantikai ellentétpároknak van szentelve (73–80). A logika és a szemiotika ellentétfogalmainak ismertetése után tér rá H. Varga Márta a 'hiány'-t kifejező denominális (jelen esetben: főnévi alapszájú) fosztóképzős melléknevek szemantikai ellentétpárjainak elemzésére, amelyeket az *-(V)s* és a *-(j)Ű* képzővel alkotott melléknevekkel való szembenállásukban vizsgál – e képzők definíciójából kiindulva. A *-(j)Ű* képzőre nézve ez azt jelenti (mivel inherens jegyű denotátumok képzésére szolgál), hogy a fosztóképzős származékok szemantikailag többnyire helytelenek (vö. **orrtalan <ember>*), az *-V(s)* képzősök szemantikai ellentétpárjai azonban jól vizsgálhatók a kognitív prototípuselmélet keretében. A szerző a derivátumok jelentéseinek fokozati skálákon való elhelyezkedését több példán mutatja be. A szabályosnak nevezhető jelentéspárok mellett (az alapszó pozitív jelentésárnyalata → negatív jelentésárnyalatot képviselő fosztóképzős derivátum – és fordítva) a tanulmány alaposan foglalkozik azokkal a párokkal, amelyek csak képzésre nézve azok, szemantikailag már nem. Például *becses ~ becstelen, házas ~ házatlan, jeles ~ jeltelen, pofás ~ pofátlan, számos ~ számtalan* stb. A jelentésspecializáció a morfológiai párokat messze is vethette egymástól: *híres ~ hirtelen*, de szemantikai szinonimákat is eredményezhetett: *számos ~ számtalan, modoros ~ modortalan* stb.

Ebben a részfejezetben észrevehetően harcolnak egymással a tanári erények a kutatóéival. Az ismétlő–magyarázó tanár kerekedik fölül például a barslédéci *hirtel* forma újbóli megemlítésével (ami egyébként is alaktani ügy, s ily módon nem tartozik ide), de a prototípuselmélettel kapcsolatban is elég lett volna ehelyt csak az utalás a korábbi kifejtés helyére. Kissé furcsállom az alábbi példa-

mondatot és annak felvezetését: „Furcsa szeszélye a nyelvnek, hogy két egymás mellett megférő, sőt gyakran együtt járó (az én kiemelésem, HL) tulajdonságot ellentétes értelmű képzők segítségével fejezünk ki ... *Milyen kedves ez a kedvetlen ember!*” (Egy másik példamondatra jobban áll a megállapítás is, s maga a példa is szerencsésebb, életszerűbb: *De csinos ez a csintalan lány!* – vö. H. Varga Márta 2005, A 'hiány'-t jelentő denominális fosztóképzős melléknevek szemantikai ellentétpárjai. Nyr 129: 106). Amúgy a *kedvetlen* olyan szempontból is speciálisnak látszik, hogy a fosztóképzős dublettjével kettejük között nem alakult ki jelentéskülönbség (szóalakhasadás): *kedvetlen, kedvtelen* (ÉKsz²), utóbbi 'ritka' minősítést kapott.

Különlegesek a morfológiailag és a jelentés szempontjából is hibrid derivátumok, amelyekben jól felismerhető a fosztóképző az *-(V)s* képző előtt: *alkalmatos, szemérmes, állhatatos* (80; bár ez utóbbiban – igei alapszavú lévén – inkább tagadóképzőt kellene mondani).

A nem főnévi alapú denominális *-atlan* képzős derivátumok fejezetcím néhány kivételtől eltekintve (*egyetlen, bizonytalan, nincstelen, iktelen*) a melléknévi alapszavú származékokat rejti (81–90). Ezek a derivátumok többnyire improduktív képzésűek, problematikájuk, tárgyalásmódjuk is más, mint a főnévi alapszavúaké. A szerző részletes nyelvtörténeti adatolással bizonyítja, hogy már a korai nyelvtörténeti korokban is jelentősebb számú ilyen derivátum létezett, a bemutatásból viszont egyben az is kiderül, hogy egy részük mai nyelvünknek már nem lexémája, viszonylag jelentősebb számban avultak ki a nyelvből, vagy meg sem gyökereztek benne (*késztelen, álnoktalan, jámbortalan, egészsetlen, szüzetlen*). Az újabb keletű képzések pedig (*komolytalan, őszintétlen*) a múlt században, még annak utolsó negyedében is – nem egészen érthető módon – magukra vonták a nyelv művelők rosszsallását mindamelllett, hogy magában a képzésmódban grammatikai szempontból nem talál(hat)tak kivetni valót. Az *ébertelen* és a *gyengédtelen* lexémákkal kapcsolatban a szerző mintegy megelőlegezi, hogy ezek esélyesek arra, hogy később bekerülhetnek majd értelmező szótárainkba („egyelőre nem találjuk”; 83) – ezt ugyan tudni nem lehet, de nem tűnik valószínűnek, a folyamat inkább ellentétes irányt látszik venni. Viszont éppen a produktivitás hiánya hathat oda, hogy stilisztikai szempontból e derivátumok megkülönböztetett jelentőségűek legyenek (109).

Kissé zavaró, hogy a nyelvújítási származékok felsorolásakor (83) hiányoznak a szerzői kommentárok. Itt ugyanis váratlanul összetett (vagy annak vélt) képzők jelennek meg: *-ótlan/-őtlen* (*felelőtlen, kedvezőtlen, önállótlan*); *-ütlen* (*valószínűtlen, népszerűtlen*); *-iatlan/-ietlen* (*udvariatlan, férfiatlan, hazafiatlan, valódiatlan, lovagiatlan*). Erről nem ártott volna szót ejteni, illetőleg azt tisztázni, hogy a felsorolt származékokban levő formánsokban valóban a megadott (összetett) képzők jelentkeznek-e. Ez nem valószínű ugyanis például

az *önállótlan* és talán az *egyenlőtlen* származékban sem; ha a képző viszont valóban az *-őtlen*, akkor pedig nem denominális a képzés: *kedvez-őtlen*, *felel-őtlen*. Hasonlóan kétséges a képző összetettsége (*-ütlen*) a példaként felsorolt származékokban (nem *valószínű-ütlen*, *népszerű-ütlen* stb.). Az *-iatlan* képzős származékok esetében sem ártott volna egy megjegyzés arról, hogy a *férfiatlan*, *hazafiatlan*, *valódiatlan* derivátumokban a képző csak *-tlan* lehet, ebben az esetben viszont az alapszó nem melléknév, hanem főnév, így az előző fejezethez húznak. Mindezek a problémák nem fordulnak elő a mai magyar származékok bemutatásában (84–90), amelynek rendező elve az alapszó képzőtlenesége, illetve képzősége. Ezen a helyen már az alapszó képzőjének tulajdonítva találjuk az *-i-t*, a *-szerű* képzőszerű utótagot, valamint a melléknévi igenév képzőjét.

A képzőtlen melléknévi alapszóból létrejövő származékok nem gyakoriak, jelentésük pedig gyakran lexikalizálódott (*igaztalan* ≠ 'nem igaz', hanem 'igazságtalan' stb.). Azt az összefüggést is felidézi H. Varga Márta (Kiefer nyomán), hogy minél kevésbé produktív egy képzésmód, annál több esély van arra, hogy eredménye ellentétes és nem ellentmondásos ellentétként értelmezhető. Pl.: *boldog* ↔ [*nem boldog* ≠ *boldogtalan*]. Képzett mellék-nevekből viszont ellentmondásos értelmű tagadást hoz létre a fosztóképző *célszerű* ↔ *nem célszerű* = *célszerűtlen*.

A deverbális kategóriába tartozó melléknevek (IX. fejezet; 91–106) csoportosítása az alapige vonzat- és morfológiai szerkezetének, valamint kettejük együttesének figyelembe vételével történt (a képző neve e kategóriában tagadóképző). Az egymással szembeállított csoportok alapján (1.1–1.6.) nekem úgy tűnik talán, hogy logikusabb, egységesebb felosztást eredményezett volna, ha 1.1 és 1.2.-ből a képző nélküliség lenne fő szempontként kiemelve, és ezen belül (alcsoportként) lenne érvényesítve a tranzitivitás–intranszitivitás szempontja. Lényeges kérdés persze, hogy melyik hat jobban a tagadóképzős származékok tulajdonságaira. Az alapige tranzitivitása láthatóan fontos jegy: a tagadóképzővel való elláthatóságnak szükséges, de nem elégséges feltétele. Kiesnek például a tranzitív állapotigék; a *-gAt* gyakorító és a *-tAt* műveltető képzős származékok: **gyűlöletlen*, **nyitogatatlan*, **olvastatlan*, és produktív módon is csak tárgyias cselekvésigékhez járul a tagadóképző. Másik nehézség, hogy a morfológiai felépítettség szempontja sem mindig egyértelmű, nincs egészen világossá téve, hogy leíró vagy történeti szempontból tekintjük-e (a *borotvál*, *iskoláz* leíró szempontból is képzettnek minősül). Mindenesetre a képző nélküli igei alapszók közé az 1.1.-es csoportba több képzett is keveredett (91–92). Némileg vitatkoznék a szerző azon megállapításával, hogy ha egy és ugyanazon igének azonos szerepű tárgyi és határozói vonzata is van, akkor a tagadóképzős derivátum – változatlan szintagmában – aktív és passzív jelentésű is lehet: *átláthatatlan kód* 'amelyet nem lehet átlátni' (passzív) és 'amin nem

lehet keresztüllátni' (aktív) vagy *lakatlan sziget* 'amelyet nem laknak' (passzív) és 'amelyen (ahol) nem laknak' (aktív) (92). A tárgyi, ill. határozói vonzattal történő interpretáció szerintem nem hat ki az aktív vagy passzív jelentésre. Más a helyzet a *járatlan út*, illetve *járatlan ember* viszonyában, ott valóban az első passzív, a második aktív jelentésű (92).

Jóllehet az alapige tranzitivitása szükséges jegye a tagadóképzésnek, nem produktív és többnyire lexikalizálódott használatban intranszítív ige is lehet alapszó: *független, kelleetlen, ártatlan* – sőt néhány mediális igei származéknak még a jelentése sem lexikalizálódott: *sületlen, keletlen* (hasonlóképpen az elvéve aktív cselekvő igéből létrehozott származékoknak is: *mozdulatlan, vigyázatlan*).

A deverbális származékok bemutatásának sorában a nehezen elemezhető alapszavú származékok jelentik a következő csoportot. Ebben a kategóriában persze produktivitásról szó sem lehet, igen alapos listázás következik, többnyire etimológiák megadásával, történeti példákkal (95–96). Szóba kerülnek itt az igésítő (honosító) képzős alapszavak, valamint a haplológias származékok (igaz, ez már nemcsak az alapszó ügye): *okvetlen, sebhetlen, siratlan, vétlen*.

A képzős alapszóhoz járuló tagadóképző produktív elsősorban olyan esetekben, amelyek tárgyas, passzivalható tövek, ez leggyakrabban a *-hAt* képző. A *-hAtAtlAn* képzőtársulás több grammatikai problémát is felvet: van-e igenévi jellege, illetőleg tekinthető-e összetett képzőnek. Az igenévi jellegre – a szakirodalmi megítélések alapos áttekintése és mérlegelése után – negatív választ ad a szerző: az összes *-tlAn* képzős derivátum, a *-hAt* képzőhöz kapcsolódók (azt tartalmazók) is, melléknévnek minősülnek. Bonyolultabbnak látszik a *-hAtAtlAn* összetett mivoltának megítélése. A szakirodalomban eltérő – és sokszor egy szerzőn belül is ellentmondó – nézetek sorjáznak. H. Varga Márta legmeggyőzőbbnek Komlósy András véleményét tartja, aki a *-hAtAtlAn*-t szételemezhetőnek (tehát nem összetett képzőnek) tartja, szemben a *-hAtÓ* képzővel.

Ennek a fejezetnek is nagyon szép részei a szemantikai elemzések: először a *-hAtAtlAn* magában, majd a *-hAtÓ* igenévképzővel való korrelációjában ('amin nem igaz, hogy lehetséges a cselekvés végrehajtása' ↔ 'amin lehetséges a cselekvés végrehajtása'); mindez szabályos tárgyas igékből való használatban (*elemezhetetlen* ↔ *elemezhető*), valamint a kivételes tárgyatlan igéből létrejött párokon (*éghető* ↔ *éghetetlen*) – megemlítve a szemantikai korreláció megbomlásának eseteit is. Végül a *-tlAn* ('amire nem igaz, hogy végrehajtották rajta a cselekvést'), valamint a *-hAt* ('lehetséges, hogy...') + *-AtlAn* ('nem igaz, hogy...') [= 'amire nem igaz, hogy lehetséges a cselekvés végrehajtása'] képzős derivátumok közötti szemantikai kapcsolatot elemzi (*lakatlan* ~ *lakhatatlan*,

eladatlan ~ eladhatatlan, változatlan ~ változhatatlan stb.) – a produktív esetektől haladva a nem produktívák felé.

Már eddig is elszórva több helyen esett szó a fosztó- és tagadóképző stilisztikumáról, a X. fejezetet (107–116) egészében is ennek szenteli a szerző. Szabó Zoltánra hivatkozva három alapvető funkció köré csoportosítja e derivátumok sajátosságait. Ezek: elsőként a tömörítés, sűrítés. Itt elsősorban az egyébként vitákat kiváltó melléknévi alapszavú származékok stilisztikai jelentősége, szemantikai többlete hangsúlyozódik – az analitikus szerkesztésmódú formák lehetőségeivel szemben: *őszintétlen* ↔ *nem őszinte, bátortalan* ↔ *nem bátor, tisztátalan* ↔ *nem tiszta*. Második szempont a finomabb értelmi árnyalatok megkülönböztetésének lehetősége. Ennek kapcsán elsősorban a képző különböző allomorfjai által létrejött szóalakhasadásos párok kerülnek elő: *gondtalan ~ gondatlan, íztelen ~ ízetlen* stb. Harmadikként a finom érzelmi, hangulati árnyalatok megkülönböztetése a szempont. Itt tulajdonképpen a korábban egyszer már tárgyalt probléma említődik meg: rendelkezik-e maga a képző érzelmi töltéssel. Tanulságosak a stílus színezése pont alatt felsorolt, szokatlan alkotású *-tlan* képzős írói származékok (*nincsetlen, végetlen, ősztelen, józantalan, egységtelen*). Ezek – a normaszegésből adódó stílusértékükön túl – részben a formáns produktivitását is bizonyítják.

Kiemelendő része ennek a fejezetnek a fosztóképzős formákat tartalmazó figura etymologicák boncolgatása (*boldog-boldogtalan, únos-úntalan, kénytelen-kelletlen, időtlen időkig, régestelen rég, akarva-akaratlan* stb.), amelyből kiderül, hogy ezeknek az „elmés oktalanságoknak” vagy „látszólagos képtelenségeknek” mennyi irányban vannak kapcsolódási pontjaik, akár grammatikai, akár szemantikai tekintetben (112–115). (Figura etymologicára, s egyben szokatlan alkotású származékokra is ad friss példát a Csillagszálló 2006. decemberi számából Szabó T. Anna „Szilveszter” c. versének mottója: „S én mit hagyok rád, milyen kincseket? [...] *életlen éltem, és álmatlan álmom*”.)

A stilisztikai szerepet taglaló rész végét hatásosan zárja le két – mondanivalójukat címadó verseikben egyaránt a fosztóképző morfológiája adta lehetőségekre építő – verseskötet bemutatása (Fábrí Péter „Fosztóképzőkkel” és Károlyi Ami „-talan -telen”).

A recenzió elején említett teljesség jegyében kontrasztív fejezet következik (117–128). A 'hiány' kifejezésének (a magyarra nézve módozatai a VI. fejezetben) morfológiai vagy egyéb eszközökkel megvalósuló idegen nyelvi megfelelőit vizsgálja a szerző ebben a (XI.) részben. A megfelelők összeállításakor a magyart mint kiinduló nyelvet és mint célnyelvet egyaránt tekintetbe vette (117). A kiválasztott nyelvek különféle nyelvcsaládok tagjai: finnugor nyelvek (kiemelten a finn), angol, német, olasz, orosz. A szembeállítás rámutat például arra, hogy a fosztóképzőnek csupán a denominális funkciója

általános finnugor nyelvi sajátosság, a deverbális már nincs meg minden finnugor nyelvben, viszont az ugor ág nyelveiben igen. A 'hiány' kifejezésére a finnben eszköz lehet például (többféle) képző, rag, prefixum, prepozíció, posztpozíció, összetételi elő- és utótag, s kifejezhető analitikus szerkezettel is. Az angolban sok az összetételi előtag, az analitikus szerkesztésmódú megvalósulás, s kevesebb a szabályszerű produktív alkotásmód. A szembesítést informatív táblázat zárja az egyes nyelvek és kifejezőeszközök összefüggéseiről.

Végül záró fejezetként H. Varga Márta – felidézve a tudományos háttérrel (produktivitási szabályok) és alapozva saját tapasztalataira – bemutatja a képzők (főleg természetesen a *-lAn*) tanításának módszertanát a magyart mint idegen nyelvet tanuló diákok számára (129–137).

Inkább már függetlennek tekinthető a tagadóképzős származékok sokszempontú elemzése. Ebben a 19 lapos táblázatban a korpusz minden igei alapszavú eleme minősítve van a képzés alapjául szolgáló igék morfológiája, szintaktikai jegyei, a derivátumok jelentése és a képzés alapját alkotó igei derivátumok képzőinek milyensége szerint. Pl.: *illetetlen*: az alapszó képzett; tranzitív ige; szenvedő jelentésű; műveltető; *készületlen*: képzett alapszavú; intranszitív ige; cselekvő jelentésű; *-Ul* a képzője. Az eldönthetetlen, bizonytalan eseteknél kérdőjelek állnak.

H. Varga Márta tanulmányában megvallja, hogy gyakorló tanár. Ezt azonban e megjegyzés nélkül sem tagadhatná le: művéből egyértelműen kiderül. Nemcsak azért, mert – mint említettem – a könyv egyik utolsó fejezete kifejezetten a fosztó- és tagadóképző taníthatóságával, ennek legmegfelelőbb módozataival és mértékével foglalkozik, hanem végig árulkodik az a tanáros mód, ahogyan felépíti fejezeteit: a tárgyaló kérdéskörrel kapcsolatban a rendszeres „képbe helyezés”, a szakirodalom ismertetésének módja, az, hogy mindent kifejt, nemcsak hivatkozik. Ez kényelmes helyzetbe hozza az olvasót. Persze, ami az előnye, az olykor a hátránya is. Néha túlságosan is kifejtő, olykor redundáns. Többször előfordul, hogy ugyanazt két helyen is elolvashatjuk, és még precíz hivatkozás is van (8 és 55, 53 és 65, 41 és 50, 47, 48 és 91, 93 stb.).

A szerzőnek nem volt könnyű dolga. Mint azt könyvében el is mondja, ezek a származékok olyan sok szempontúak, annyira a nyelvhasználatától függött a sorsuk, hogy a megtalált szabálynak sok esetben nem engedelmeskednek. Ezért elkerülhetetlen, hogy egy-egy származék a tárgyalás során olyan kategóriába is belekeveredjék, ahova valójában csak egyes vonásaival tartozik. Ezért a kognitív szemantikai keretben, a prototípus-elmélet alkalmazásával H. Varga Márta a legmegfelelőbbet találta meg ennek a jelenségcsoportnak a bemutatására. Ez a könyv arra is kiváló példa, hogy egy kutatónak a korpuszalapú jelenségek megítélésakor mennyit kell gyözködni és mennyi szempontot kell figyelembe vennie, ha azok teljes körű feltérképezésére törekszik. Mert viszonylag egyszerű

néhány látványos, jól ülő példát hozni egy-egy (elméleti) kérdés illusztrálására, egy probléma(csoport), egy tétel érzékeltetésére. Korpusz alapján teljes képet alkotni azonban, nem lesöpörni egyetlen kényelmetlen adatot sem – köztük elavulóban levőt, feljövőt, a szabályt megkerülőket – már nehéz feladat. Az utóbbi időben – a funkcionális grammatika előtérbe kerülésével is – láthatóan új lendületet kapott a valóságos, tényleges nyelvi adatokra épülő korpusz-nyelvészet. H. Varga Márta korpuszalapú monográfiája sokszempontúságával, példaszerű alaposágával, mikrodiakroniai jellegű értékes megállapításaival a fosztó- és tagadóképzőről teljes képet nyújt. Ma ennél többet erről a képzőről nem lehet mondani. A munka ennek ellenére folytathatónak látszik: mivel a jelenlegi korpusz törzsanyaga a 20. század hatvanas éveinek a nyelvi anyagára, nyelvhasználatára megy vissza (1. 9. lap), nagyon tanulságos lenne megismételt (igazi mikrodiakronikus) vizsgálatként a jelenleg feldolgozott korpuszt egy körülbelül húsz évvel későbbivel szembesíteni és a nyelvhasználati eltolódásokat regisztrálni.

Haader Lea

Simoncsics Péter: *Chrestomathia Hungarica*

Segédlet a magyar nyelv leíró szemléletű tanulmányozásához.

Ábel Kiadó, Kolozsvár. 2006. 131 o.

Simoncsics Péter legújabb könyvének címében nem véletlenül szerepel a „chrestomathia”. Ahogy az előszóbeli szerzői vallomásból megtudhatjuk, a címválasztásnak kettős oka is volt: egyrészt finnugor nyelvészként jól ismeri az uralisztkában megszokottnak számító, a nyelvcsalád nyelveiről összeállított, nyelvtani jegyzetekkel ellátott rövid szöveggyűjtemény műfaját, másrészt magának a *chrestomathia* szónak a jelentése is ösztönözte a címválasztásra: szándéka szerint olyan ’hasznos, nemes, barátságos tanulnivalók’-at tartalmazó rövid jegyzetet igyekezett összeállítani elsősorban magyar anyanyelvű diákok számára, amelyben „emberi léptéknél nagyobb dimenzióban” (9) próbál rámutatni a magyar nyelv sajátosságaira.

A szubjektív hangú, rövid bevezetőből a magam részéről (legalább) két fontos tényközlést hiányolok: (1) kik (milyen korúak, határon inneniek vagy túliak, milyen érdeklődésűek, milyen pályára készülők stb.) azok a magyar anyanyelvű diákok, akik a könyv potenciális olvasótáborát képezik, (2) vajon mennyire tekinthető adekvátnak az előszóban kijelölt módszer a magyar nyelv leíró szemléletű tanulmányozása szempontjából, ha a szerző „emberi léptéknél nagyobb dimenzióban” szemlélődve, „egyszer fölülről, madártávlatból, néha más nyelvekhez való viszonyában, máskor meg mikroszkóp alatt, hol a múlt töredékei föl-fölcillannak” (9), vizsgálja nyelvünk sajátosságait.

Első lapozgatásra is szembetűnő, hogy a szerző szakítani kíván a nyelvleírás hagyományaival: a Chrestomathia Hungaricának a tartalomjegyzéket (3–6) és a rövid szerzői előszót (9–10) követő fejezetei nem a nyelvleírásban megszokott, a klasszikus és a modern nyelvészet újfajta szempontjaira és eredményeire építő leíró magyar grammatikák által is általában tiszteletben tartott tárgyalásmódot (hangtan, alaktan, szófajtan, szintagmatan, mondatan stb.) követik, hanem a különböző grammatikai egységek kissé szokatlan sorrendben (megítélésem szerint kaotikusan, logikai rend nélkül) sorjáznak egymás után, egyazon grammatikai jelenség tárgyalására mintha többször is sor kerülne, pl. a főnév „A szófajok rendszere” című fejezetben (72), majd jóval később, az „Alapszófajok” című részben is (120). Ismétlődések természetesen tudományos munkákban is előfordulnak, mindez helyénvaló, érthető is, hiszen egy-egy témának többféle vonatkozása is lehet. Ilyenkor azonban elkerülhetetlenek lennének az oda-vissza történő utalások a lapszám vagy a fejezetszám, a fejezetcím pontos feltüntetésével. Simoncsics adós marad mindezzel, az utalások bosszantó és fájó hiánya végigkíséri a munkát. Amennyiben hinni lehet a tipográfiai következetességben, akkor talán nagybetűkkel jelzi a főfejezeteket. Ezek a következők: Előszó (9–19), A nyelv mint tér (kb. szintaxis) (20–66) és A nyelv mint térkép (kb. szófajtan, alaktan) (67–127). A főfejezeteken belüli kisebb tematikus egységeket is meglehetősen szokatlanak tűnő sor-rendben tárgyalja. Az egyértelműség és a könnyebb tájékozódás végett mindenképp célszerű és kívánatos lett volna az egyes (fő- és al)fejezetek össze-tartozását, tárgyalásuk logikai sorrendjét egyértelművé tevő számozás.

Simoncsics sem fonetikával, sem fonológiával nem kíván foglalkozni munkájában. Ezekről „Az írás mint a nyelvten része” című fejezetben a „magyar nyelv írására” alapozva (sic!) tesz említést (11), amely fejezetben főként a helyesírás morfológiailag releváns vonásait igyekszik számbavenni. „A magyar helyesírás szabályai”-ban (1994) felsorolt 40 betűvel szemben kettővel több, azaz 42 grafémát mutat be Simoncsics. A mennyiségbeli különbség oka, hogy Simoncsics a magyar ábécé tagjának tartja a saját hangmegfelelővel nem rendelkező *w*, *x*, *y* grafémákat, ugyanakkor a szintén *e* csoportba tartozó és a

magyarban leggyakrabban előforduló *ly*-t (amely a köznyelvben mindig a [j] graféma által jelölt hanggal azonos) nem sorolja a betűk közé. Az „Artikulációs centrum”-ban elhelyezett hangokat (*n-ny, d-gy, t-ty, l-ly, r-0, dz-dzs, c-cs, z-zs, sz-s*) a nyelvészeti terminológiában ismeretlennek tűnő, nem világos jelentésű „száraz – nedves” párokba („dentális – palatalizált dentális” vagy „sziszegő – susogó” oppozíciókba) igyekszik rendezni abból a célból, hogy igazolhassa azt az állítást, miszerint „a megkülönböztető jegyeknek ezt az *l* esetében bűvópatakká alakult rekurzív futamát ismétli meg az írás azzal, hogy a »nedves« tagokat *y* hozzáadásával különbözteti meg” (*n-ny, d-gy, t-ty, l-ly, r-0*). Az „artikulációs periferián” elhelyezett hangok betűjeléről pedig mindössze egyetlen — számomra alig értelmezhető ábrával illusztrált — mondatot találunk, azt is a *h*-ről. E mondatban megfogalmazott mindkét állítást könnyű cáfolni: (a) a *doh, sah, Allah, potroh, APEH* stb. szavakra gondolva aligha tekinthető igaznak ugyanis, hogy a *h* abszolút szóvégi helyzetben soha nem ejtendő hangot jelöl, illetve (b) a *h* a családnevek végén is csupán arra való, hogy a tulajdonneveket megkülönböztesse a köznevektől (*Horváth – horvát*), a családnevek írásában ugyanis nem feltétlenül a helyesírást követjük, hanem a hagyományokhoz ragaszkodunk.

„Az ige tárgyhatározottsága” című részben (45–51) a magyar igeragozással kapcsolatos kérdéseket érinti. Abban minden bizonnyal egyetértés van közöttünk, hogy az „alanyi ragozás – tárgyias ragozás” kettős elnevezés nem a legszerencsésebb választás (jóllehet már több mint száz éve használja a szakirodalom), többek között azért sem, mert azt sugallja, hogy a fő választóvonal a tárgyias és a tárgyatlan igék között van, tehát félrevezető. A széleskörben elterjedt „általános ragozás – határozott ragozás”, „határozatlan ragozás – határozott ragozás”, valamint „általános ragozás – tárgyias ragozás” terminusok sem telitalálatok. A tárgyalt téma vonatkozásában számomra a legpontosabbnak, legegységesebbnek a Pete Istvántól (2006) származó, a személyragok fő egyeztetési kötelezettsége alapján megkülönböztetett oppozíció, az „alanyi ragozás – határozott tárgyias ragozás” tűnik (mivel az alanyi ragozás csupán az alany számát és személyét jelöli, a határozott tárgyias ragozás pedig az alany számán és személyén kívül kifejezi a 3. személyű tárgy határozott voltát is). Ahogy Simoncsics is megállapítja, nem a tárgy léte vagy nemléte a döntő tényező a két paradigma közötti különbségben, hanem a tárgy minősége, a tárgyhatározottság. Arra nézve, milyen determinánsok tesznek határozottá egy tárgyi funkcióban álló névszót, és igénylik a tárgyias igék határozott tárgyias ragozását, csak többé-kevésbé igazít el a szerző: a 3. személyű határozott tárgy eseteit felsoroló listáról (46) jónéhány determináns bizony hiányzik, pl. a visszaható névmások, a *Maga* és az *Őn* névmások, a kölcsönös névmás, az *-ik* képzőt tartalmazó, kiemelést kifejező névmások (*melyik, akármelyik, bármelyik*

stb.), a *kettejük*, *hármójuk* stb. gyűjtő jelentésű szavak, a *mindkét* számnév, a tárgyi mellékmondat. Simoncsics egyébként az alanyi és tárgyias ragozású igei paradigmákat újszerű, a magyar szakirodalomban legalábbis hagyomány nélküli műszókkal centripetális (= alanyi) és centrifugális (= tárgyias) paradigmaként aposztrofálja. Az ötlet egyébként Daniel Abondolótól (1988: 89 kk.) származik, aki arra mutatott rá, hogy az igei paradigmák kiválasztásában a grammatikai személyek közötti disztribúció játssza a döntő szerepet. Az ige két fő argumentumát, az alanyt (S) és a tárgyat (O) a tőlük elválaszthatatlan nyelvtani személyek beszédaktusban elfoglalt pozícióinak megfelelően koncentrikus körökben helyezte el olyanformán, hogy a kör középpontjában áll az első személy, a második személy a hozzá legközelebb álló körön helyezkedik el, míg a harmadik személy(ek) a következő körön található(k). Ha az O nyelvtani személyének sorszáma nagyobb az S-énél vagy egyenlő vele, akkor Abondolo szerint centrifugális paradigmáról, fordított konstelláció esetén pedig centripetális paradigmáról beszélünk. A szerző sort kerít a centrifugális paradigma különböző alakjainak morfológiai szempontú, részletes bemutatására is, jócskán túlfeszítve a szinkrón szempontú nyelvtanírás kereteit. Meglepő, hogy a nyelvtörténeti hipotéziseket sokszor szinkrón nyelvi tényként értelmezi (ilyen pl. az implikatívuszi formákban levő *-le-* morféma azonosítása az egyes számú 2. személyű igeraggal alanyi ragozásban: *fázo-l*, *lesze-l*, *úszo-l*; 49). Simoncsics „a tranzitív igék két argumentumának, az alannak és az állítmánynak a nyelvtani személyekben megmutatkozó aszimmetrikus disztribúciója”-ként értelmezett, Lotz által az általános igei paradigmába sorolt, implikatívusznak nevezett kategóriát (az egyes számú első személyű ige és a második személyű, határozott jelentéstartalmú tárgy kapcsolatát) Abondolo nyomán a centrifugális paradigma részeként tárgyiasnak minősíti (ti. a tárgy személye nagyobb az alannál).

A Karácsony Sándor nyelvtanából többször is idézett, beszédéről szóló *Én szóval tartalak téged* = *Beszélek* mondatra úgy tekint, mint minden nyelvi megnyilatkozás viszonyítási alapjára, konstansára: „Minden explicit mondat mellett (mögött, alatt, fölött) ott van ez az implicit mondat a beszédéről, mint valami árnyék követi a beszédet” (27). Ebből az alapmondatból igyekszik levezetni a nyelvtani szám és személy kategóriáit is, és ebben a témakörben kerül sor az „exkluzív : inkluzív” névmási kategória bevezetésére és értelmezésére is a *bennünket* (*engem + téged + téged*) ↔ *minket* (*engem + téged + őt*) és a *benneteket* (*téged + téged + téged*) ↔ *titeket* (*téged + téged + őt + őt*) többes számú névmások elkülönítése céljából. Mivel az „exkluzív : inkluzív” személyi kategória létezése több, nem európai (pl. szibériai, délnyugat-ázsiai, óceániai, ausztráliai, kínai, tok pisin, afrikai) nyelvben kétségtelenül létezik, felvetődhet a gyanú, hogy az alaki kettősség oka talán a magyarban is magyarázható (lenne) az inkluzivitással. Az alaki kettősségnek és a kettős forma közötti jelentésbeli

különbségeknek az okát mindenképpen érdemes lenne kutatni, de boncolgatása nyelvtörténeti kérdéseket vet fel, s ezen állítást alátámasztó, eldöntő és bizonyító erejű nyelvtörténeti tények hiányában Simoncsics felvetése is inkább csak érdekes és szokatlan kísérletnek tekinthető, amely egy leíró nyelvtenban annál is inkább öncélúnak is tűnik, mert e névmások sajátos használati szabályainak a mai magyarban úgyszólván semmi nyoma nem maradt, mára már szinonim alakokká váltak.

„A nyelvtani mód” (30–45) című fejezet (amelyben a konjunktívusz és az imperatívusz, a múlt idő, valamint a kondicionális tárgyalására kerít sort) is sok „meglepetést” tartogat az olvasó számára. Egyike ezeknek a szerzőnek az a következtetése, hogy a konjunktívuszt nem módnak, hanem egyfajta, *-j* jeles közvetlen jövő időnek kell(ene) felfognunk, ti. „két egymással szerves, következményes fölé-/alárendeltségi viszonyban álló igei állítmány közül a célhatározói mellékmondatok igei állítmánya annak jeléül áll konjunktívuszban, hogy jelezze: az általa kifejezett cselekvés közvetlen jövőbeli szerves következménye a főmondat igei állítmánya kifejezte cselekvésnek” (32). Meglepőnek tűnik az a megállapítás is, miszerint a célhatározói mellékmondatoknak abban a típusában, amelyben a főmondat állítmányaként ún. akaratnyilvánítást jelentő ige (pl. *akar, parancsol, követel, utasít, mond, kér, könyörög* stb.) áll, a főmondat utasító és a mellékmondat végrehajtó személye sohasem lehet azonos. Ezt cáfolni látszanak az *Azt akartam, hogy időben ott legyek* vagy a *Szinte könyörögtem magamnak, hogy ne szólaljak meg* típusú mondatok, amelyek tagmondataiban a személyek között nincs különbség, nincs úgynevezett komplementáris disztribúció. Simoncsics a konjunktívusz különleges eseteként értelmezett felszólító módot is voltaképpen „bármely nyelvtani igeidőhöz viszonyított, ahhoz szervesen kapcsolódó, közvetlen jövő idő”-nek tekinti, s „Ez akkor áll fenn, amikor a főmondat alánya egyes szám első személy, állítmányának másik argumentuma (bővítménye) második személyű közvetett tárgy (részeshatározó, azaz datívusz), s ez ugyanaz a személy, mint az alárendelt mondat alánya. Még egy elengedhetetlen feltétele van annak, hogy imperatívusról beszélhessünk: ez pedig a főmondat szupressziója [sic!] (háttérbe szorítása)” (32–33). A háttérbe szorított főmondat alanyának egyes számú első személyre korlátozása indokolatlannak tűnik nekem, hiszen többes számú első személyű alany éppúgy szerepelhet a szupprimált főmondatban, mint egyes számú első személyű, pl. [*Mi mondjuk, neked, Ne okoskodj, Pista!* A konjunktívusz és az imperatívusz elkülönítésével (a határozott igeragozás második személyében), az imperatívusz morfológiájával és a *gyere — gyerünk — gyerekek* paradigmával kapcsolatos fejtegetések (35–37) elolvasása után arra az elhatározásra jutottam, hogy részletekbe menő, további kritikára nem vállalkozom, mivel a Simoncsics által deklarált megállapítások nagy része

sem anyanyelvi kompetenciám, sem szakmai ismereteim szerint nem igazolható.

Nemcsak a könyv felépítése, tagolása tűnik nehezen áttekinthetőnek, de problémafelvetése, illetőleg az arra adott magyarázatok, érvek megfogalmazása is gyakran követhetetlen (nemcsak komplikált megfogalmazásuk, illetőleg az idegen szavak túltengése miatt, hanem elsősorban azért, mert a tudományos munka formai követelményeinek is csak helyvel-közzel tesz eleget a szerző). A munkát legjobb esetben is csak érdekes ötletek tárházának tartom; a kérdésfelvetésekre adott válaszok azonban kiérleletlenek. A lényeges problémák említése mellett a nyomdai, helyesírási, stilisztikai hibákra is utalnom kellene, a bibliográfia megszerkesztettségében és az utalásokban tapasztalt hiányosságokról nem is beszélve.

A szerző hiába minősíti munkáját *chrestomatiának*, e műfaj sajátosságainak — megítélésem szerint — egyáltalán nem felel meg: sem praktikusnak, sem „barátságosnak” nem tekinthetők azok a tanulnivalók, amelyeket e rövid könyv tartalmaz.

A munka ismeretében felvetődik azoknak a felelőssége is, akik a kéziratot „véleményezték”, illetőleg a szerzőt munkájában segítették.

Irodalom

Abondolo, Daniel (1988), *Hungarian Inflectional Morphology*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás. (1994), Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pete István (2006), A határozott tárgyas ragozásról. *Nyr* 130: 317–323.

H. Varga Márta

Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review

Edited by Balázs Gusztáv Mende,

Varia Archaeologica Hungarica XVIII, MTA Régészeti Intézet, Budapest. 2005. 407 o.

Az MTA Régészeti Intézete 2003–2004-ben előadássorozatot szervezett a magyar őstörténet-kutatás eredményeinek áttekintésére. Az előadók az antropológia, a történettudomány, a finnugrisztika és a régészet eredményeit foglalták össze a Bálint Csanád intézetigazgatótól előzetesen kapott kérdések és tematika szerint. Az előadásokat felkért hozzászólók egészítették ki. Az alkalmat az összegző visszatekintésre az intézet Archeogenetikai laboratóriumának felállítása szolgáltatta: új idők következnek, lássuk, mit értünk el eddig! Az előadók értékelték a különböző tudományos irányzatok és politikai ideológiák szerepét és hatását tudományukban. A rendszerváltás óta eltelt időszak immár kellő rálátást biztosít az 1945–1989 közötti periódus értékelésére is.

A *Varia Archaeologica XVIII.* kötete az előadások szerkesztett változatát tartalmazza (Csanád Bálint: Foreword. 7).

Az előszót Farkas Gyula tanulmánya követi (Biological anthropology/human biology and the prehistory of Hungarians. 9–32). A bevezető (I. Introduction. 9–12) az általános elvek és módszerek tisztázásával foglalkozik, a biológiai és társadalmi változások összefüggéseit elemzi. Ezt követi a kutatástörténeti áttekintés, és az elért eredmények bemutatása. A biológiai antropológia az 1960-as évek óta a korábnál összetettebb statisztikai-matematikai módszerekkel értékeli vizsgálati anyagát. Ez talán ellensúlyozza azt a tényt, hogy a vizsgált anyag csak töredékét alkotja a vizsgálandónak: párszáz darabos sorozatok állnak szemben a Kárpát-medence 9. századi őslakóinak és a honfoglalóknak többszázszázéves létszámával. A biológiai antropológia a magyarság elődnéességének rendkívüli keveredését állapította meg, és a 895-ös hon-foglalókkal szemben jelentősebbnek találta a 9. századi Kárpát-medencei őslakosság szerepét az Árpád-kori magyarság kialakulásában. Ez az eredmény gyakorlatilag végtelen számú őstörténeti elmélet megalkotásra nyújt lehetőséget. Farkas Gyula előadása végén két kutató, Makkay János és Kiszely István nézeteivel szállt vitába. Az őstörténet-kutatás komplex tudomány. Már itt, a kötet elején előbukkan a legfőbb probléma: a társtudományok eredményeinek megértése nem egyszerű feladat. Csak nagy óvatossággal és alapos tájékozottsággal lehet vállalkozni őstörténeti következtetések levonására. Nem úgy, ahogy Kiszely István tette.

Farkas Gyula véleménye szerint a biológiai antropológiát politikai nyomás csak a két világháború között érte, amikor a rasszizmus természettudományos megalapozására történt kísérlet.

A tanulmányt két hozzászólás követi: Gyenis Gyula a kutatástörténeti tényeket egészíti ki (33–38), Fóthi Erzsébet pedig főként az avarok és a honfoglaló magyarok mongolid komponensének kérdéskörét elemzi (39–43).

Az előadásorozat történeti áttekintését Tóth Sándor László tartotta (*The past and present of the research on the prehistory of the Hungarians. Historiography. 45–86*). Az első alfejezetben a történeti forrásokat ismerteti, majd a kutatástörténetet következik, korszakolva:

2. Research on the prehistory of Hungarians between 1850 and 1918 (national-romantic and positivist schools) (52–60),
3. Research on the prehistory of Hungarians between the two World Wars (1918–1945): the period of the dominance of phenomenology (60–69),
- 3.(sic!) Research on the prehistory of Hungarians during socialism (1945–1990) and the period of regime change (1990–2005): Marxist and realist trends (69–84)

A kutatástörténet igen alapos munka, a kötet második nagyobb tanulmánya után levonhatjuk a következtetést, hogy a szerzők és szerkesztők rendkívül jól használható kézikönyvet alkottak.

Tóth Sándor László áttekintésében finnugor nyelvészeti és őstörténeti munkák is szerepelnek, ő maga azonban nem tér ki arra, hogy a magyar őstörténet részének tekinti-e a finnugor őstörténetet. Én azt javaslom, hogy ne tekintsük annak, és a magyar őstörténetet számítsuk attól az egyébként nehezen datálható eseménytől, hogy az ősmagyar nyelvű és kultúrájú közösség megkezdte önálló életét.

Az őstörténet-kutatásban az 1930-as évektől megkülönböztethető a szegedi és a budapesti iskola, az áttekintés végigkíséri történetüket, bemutatva a két iskola kiemelkedő képviselőit. Györrfy György és Kristó Gyula munkássága kapcsán szerettem volna az ismertetésen túl olyan állásfoglalást is olvasni, amely eligazítana kettejük tudományos vitájáról, és segítene a véleményalkotásban.

A szocialista éra eseményeiről, történéseiről a középkorú és idősebb nemzedéknek saját véleménye van, egy kortárs nézőpontja csak szubjektív lehet. Én sem alkothatok objektív véleményt arról a képről, amelyet Tóth Sándor László rajzol a marxista és a polgári irányzatokról a magyar történet-tudományban és az őstörténet-kutatásban. Legfeljebb annyit állapíthatok meg, hogy a szerző szélsőségektől mentes véleménye számomra elfogadható.

A történeti összefoglalást három kiegészítés követi a kötetben. Zimonyi István a keleti források és feldolgozásuk áttekintését végezte el, önálló tanulmánynak is

beillő terjedelemben (87–102). Vásáry István először az őstörténet definíciójával foglalkozott, majd az őstörténet-kutatás politikai háttéréhez szolgált adalékokkal, végül pedig e diszciplína jövőjéről elmélkedett (103–109). Véleménye szerint az ugor alapnyelvet beszélő közösség története nem része a magyar őstörténetnek, az egy korábbi, egy másik történet.

Vásáry István meglehetősen pesszimista a magyar őstörténet-kutatás jövőjét illetően. Szerinte elértünk lehetőségeink határaihoz, tehetetlenül forgunk önmagunk körül. Ugyan minden generáció létrehozza a maga szintézisét, de újat hozzátenni az eredményekhez már nem tud. Makk Ferenc következő hozzászólóként azonban úgy ítéli meg, hogy a kutatás még nem merítette ki a lehetőségeit, vannak még kiaknázatlan források (111–114). Ez az (őstörténész) Ember tragédiája: Ádám (Vásáry István) a múltba révedve kilátástalannak találja a jövőt. Éva azonban terhes: a föld méhe kincseket rejt, a könyvtárakban ismeretlen kéziratok lapulnak. Ádám (Makk Ferenc) az ismeretlen jövő kihívásaitól erőre kap: küzdeni és bízni kezd.

Továbblapozva a kötetben, elérkezünk a finnugrisztikai összefoglaláshoz. Szij Enikő tanulmányának címe: *Research of the prehistory of the Hungarians and Finno-ugric studies* (115–156). A tanulmányt fokozott érdeklődéssel kezdtem olvasni. Vajon mit tud egy finnugrista e témával kezdeni? Egyetértve ugyanis Vásáry István imént idézett véleményével, a finnugor kort nem sorolom a magyar őstörténet korszakai közé. Szerintem a magyar őstörténetről a finnugor nyelvészetnek nincs mondanivalója. Talán lett volna mondanivalója e kérdéskörrel a magyar nyelv történetével foglalkozó kutatónak, célszerűbb lett volna egy ilyen jellegű előadásra felkérni valakit.

Szij Enikő tanulmánya a kötet legkülönösebb alkotása. Azt a szerző is felismerte, hogy a finnugor őstörténet más, mint a magyar őstörténet, s a finnugrisztika csak a magyarok önállósulásáig szolgálhat nyelvi adattal bármiféle őstörténet-kutatás számára, ezért rendkívüli tudása birtokában inkább művelődéstörténeti áttekintést nyújt a magyar őstörténet-kutatás mindenféle nyelvi-nyelvészeti vonatkozásáról. Írása mélyebben visszanyúl az időbe, mint a kötet antropológiai és történeti áttekintése, hiszen a magyar nyelv ősei és rokonai felőli elmélkedés jóval korábban kezdődött, mint a modern tudományos kutatás. Ez a tanulmány bőven tartalmaz a tudomány körébe nem sorolható elméleteket, gondolatokat. Értéke abban rejlik, hogy a tudomány képviselőit emlékezteti arra, hogy milyen társadalmi környezetben élnek s alkotnak, és milyen vágyaik, elképzeléseik vannak a magyar embereknek népük múltjával kapcsolatban.

Szij Enikő tanulmányát Honti László és Rédei Károly hozzászólása követi (157–169 és 171–173). Honti László alkalmazkodva a helyzethez (a többitől eltérő jellegű tanulmányhoz), oly módon egészítette ki Szij Enikő előadását,

hogy csoportosította a magyar nyelv eredetéről vallott tudománytalan nézetek képviselőit és műveiket, hogy aztán rendezőelvével követve mondjon bírálatot róluk. Honti László igyekezett tisztázni a nyelvészet és az őstörténet-kutatás viszonyát is. Rédei Károly kiegészítésében összefoglalta a finnugor őstörténet eredményeit, így próbálván áthidalni a különböző őstörténet-felfogások közti különbséget. A 171. oldalon Szij Enikő szemére veti, hogy miért egy antifinnugristától (Somogyi Zoltántól) vett idézettel zárja tanulmányát. Ha azonban visszalapozunk a 152. oldalra, akkor azt látjuk, hogy Szij Enikő tanulmánya egy Bárczi Gézától vett idézettel zárul. Talán Rédei Károlyhoz nem jutott el Szij Enikő művének végleges változata? Egy apró szerkesztői figyelmetlenség.

A nyelvészeti tanulmányok kapcsán kell kitérni az angol fordításra. Remélem, hogy figyelmesen olvastam a szöveget, és olyan vitatható fordítási megoldás másutt nem fordul elő, mint itt. A 'tongue' szó használata talán nem a legszerencsésebb a következő esetben: *mother tongue* 'anyanyelv' (pl. 150., 152. és 167. oldal), inkább *native language* lehet a helyes fordítás. (E kérdésben tájékozódva egymásnak ellentmondó véleményeket hallottam. Egyik forrásom szerint ebben az esetben kizárólag a *native language* használható, míg másik adatközlőm állította, hogy bármily furcsa, a *mother tongue* a helyes fordítás. Ugyanez a probléma fennáll a „nyelvében él a nemzet” fordítása esetében is – 121: *the nation lives in its tongue*, 151: *a nation lives in its tongue*).

Az előadássorozatot a Régészeti Intézet rendezte, érthető, hogy a kötet legnagyobb terjedelmű tanulmánya a régészeti összefoglalás: a bibliográfiával együtt 165 oldal (Langó Péter: *Archeological Research on the Conquering Hungarians: a Review*. 175–340).

A tanulmány bevezetője a források és a társtudományok áttekinthetőségéről szól: megállapítja, hogy napjainkban már lehetetlen az egész felhalmozott tudásanyagról megfelelő ismereteket szerezni. Az alapfogalmak (tér, idő, régészeti kultúra, korszakhatárok, források) tisztázása után kezdődik a kutatástörténeti áttekintés. A tanulmányt rendkívül bőséges jegyzetanyag kíséri. Ennek gondos átolvasása elkerülhetetlen, mivel a jegyzetekben olyan irodalmi hivatkozások is szerepelnek, amelyek nem találhatók meg a bibliográfiában.

A kutatástörténet 4. fejezete (The history of the research on the archaeology of the conquest, 92–225) az egyes korszakokat és iskolákat kiemelkedő régészek személyéhez köti, és az ő tevékenységük jellemzésével mutatja be.

Az 5. fejezet a régészet és a politika kapcsolatát mutatja be (The archaeology of the conquest and political history. 225–246). Kényes témakör, az elmúlt 60 évet ki-ki aszerint értékeli, hogy mennyit élt meg belőle. A fiatalabbak hajlamosak a kemény, ám sematikus, olykor igazságtalan ítéletekre.

A 6. fejezet az interdiszciplináris kapcsolatokkal foglalkozik (Interdisciplinary connections. The relationship of Conquest Period archaeology with fellow disciplines, 246–278). Különös alapossággal járja körbe az őstörténet-kutatás azon jellegzetességét, hogy a kutatók több tudományból merítik érveiket, miközben valójában csak egy tudományban mozognak otthonosan.

Langó Péter a továbbiakban még a régészeti datálás és kronológia problémáival foglalkozik.

A tanulmány bibliográfiája harminchárom oldal. A sok szerző között előfordulnak azonos családnévűek is. Célszerű lett volna nemcsak családnévükkel, hanem keresztnévük kezdőbetűjével is hivatkozni rájuk. Így ezek a szerzők a szövegben és a bibliográfiában is jobban elkülönültek volna.

A régészeti előadáshoz, illetve tanulmányhoz ketten fűztek megjegyzéseket: Révész László (341–350) és Kovács László (351–368). Révész László véleménye szerint a sok lábjegyzet a szerző nagy tudását bizonyítja, de nem engedi láttatni saját véleményét. A továbbiakban saját kutatásai alapján a honfoglalás kori temetők társadalmi rétegeinek problémáit vázolta. Kovács László — ha lehet, Langó Péternél még több lábjegyzettel — a honfoglalás etelközi-levédiái előzményeinek kutatástörténetével egészítette ki az áttekintést, de kitért a honfoglalást követő első évtized leleteire is.

Ezután a kötetben Fodor István tanulmányának kellene következnie, amely azonban sajnos nem készült el. Így Makkay János hozzászólása eléggé árván maradt (The secondary homeland and the Proto-Hungarians in Western Siberia, 369–391). Láthatóan Fodor István nézeteivel kívánt polemizálni a magyarok nyugat-szibériai őshazájáról, de tanulmánya több más téren is kikezdi az őstörténet-kutatásban elfogadott közvélekedést. Makkay Jánost a társ-tudományok művelői közül nyelvészek és antropológusok is bírálták nézeteiért. Tanulmánya bibliográfiájából hiányoznak a finnugor régészet orosz nyelvű kiadványai. Előadásai, tanulmányai azonban figyelmeztetnek arra, hogy ne kényelmesedjünk el, kövessük folyamatosan a tudomány változásait, és mindig akarjunk megújulni.

A *Varia Archaeologica Hungarica* XVIII. kötetét Róna-Tas András összefoglaló megjegyzései zárják (393–399). Az őstörténet-kutatás időtálló eredményeinek összefoglalása után a politika hatásával foglalkozik részletesebben. Felhívja a figyelmet arra, hogy a politikai változások után a korábban egyik irányba elfogult nézetek átcsaphatnak az ellenkező végletbe. Az *Internationalism – provincialism* című bekezdésben (398) a magyar kutatás viszonylagos elszigeteltségére és a kitörés módjaira irányítja rá a figyelmünket. Remélhetőleg ez a kötet is hozzájárul a magyar őstörténet-kutatás eredményeinek megismertetéséhez.

Végezetül egy szomorú kötelezettségemnek szeretnék eleget tenni: a tartalmi elemzés és kritika után minden recenzensnek meg kell emlékeznie az általa bírált kötetben található apró-cseprő hibákról. Nem gyűjtöttem az ilyen apróságokat, de azért találtam bőven. Elszámozott fejezeteket, elírt neveket (különösen a finn nevek okoztak gondot a szerkesztőknek), a hivatkozásokban téves oldalszámokat stb. Egy-két ilyen problémára már fentebb utaltam is. Az egyik szerzőtől arról is értesültem, hogy nem kapta meg korrektúrára a tanulmányát. Ezt jobb, ha nem hiszem el, szeretnék inkább gondtalanul örülni a kötet megjelenésének.

Klima László